

Центр дослідження історії Поділля
Інституту історії України НАН України
Кам'янець-Подільський державний історичний
музей-заповідник

Валерій Нестеренко

**ЗЛОЧИН ПРОТИ РОЗУМУ І СОВІСТІ:
репресії сталінізму проти української
інтелігенції та Церкви на Поділлі**

Нариси

м. Кам'янець-Подільський

2013

ББК 63.3(4Укр–4Хме)6–49

Н 56

*Друкується за ухвалою Центру дослідження історії
Поділля інституту історії України НАН України,
протокол № 6 від 10 вересня 2013 року*

Рецензенти:

Лозовий Віталій Станіславович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник відділу гуманітарної політики Національного інституту стратегічних досліджень;

Михайлик Артур Олександрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії і філософії Подільського державного аграрно-технічного університету

Нестеренко В.А.

Н 56 Злочин проти розуму і совісті: репресії сталінізму проти української інтелігенції та Церкви на Поділлі (нариси) / В.А. Нестеренко. – Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2013. – 104 с.

На основі аналізу архівних джерел і наукової літератури висвітлюється та аналізується репресивна політика радянської влади щодо української інтелігенції, релігійних конфесій Поділля, розповідається про кількох визначних діячів регіону, заарештованих у 1930-ті роки.

Для студентів вищих та середніх спеціальних закладів, учнів старших класів шкіл, науковців, краєзнавців, усіх тих, хто цікавиться історією Поділля і України у період між двома світовими війнами.

ББК 63.3(4Укр–4Хме)6–49

© В. А. Нестеренко, 2013

© ПП «Медобори-2006», 2013

ПЕРЕДМОВА

Українська інтелігенція Поділля відіграла надзвичайно велику роль в процесах українського державотворення. Педагоги, мистецькі діячі, викладачі вищих навчальних закладів брали активну участь у подіях національно-демократичної революції 1917-1921 рр. У період суперечливої радянської політики «українізації» сотні вчителів, культурно-освітніх працівників, краєзнавців здійснювали велику роботу у справі відродження української культури.

У Кам'янці-Подільському у 1920-ті роки працювало багато визначних науковців, які щиро повірили тодішнім національним гаслам більшовиків. Діяли різні християнські конфесії. Однак місцеві каральні органи ставились до їхньої діяльності з підозрою та недовірою, а у 1930-ті розпочали справжню війну проти української освіти, науки, церкви. Питання про репресії радянської влади проти української інтелігенції та священників Поділля загалом та Кам'янця-Подільського зокрема, вже висвітлювалось у роботах вітчизняних істориків та краєзнавців. Однак опубліковані вони переважно у наукових збірниках, що є малодоступними для широкого кола читачів.

До цієї науково-популярної праці увійшло кілька нарисів, що висвітлюють репресивну політику більшовиків проти української інтелігенції Поділля, зокрема Кам'янця-Подільського, та релігійних спільнот регіону. На прикладі життєвого шляху репресованих вчених автор намагався показати як тоталітарний режим покалічив долі тих українських інтелігентів, які повірили комуністичним гаслам і на-

магались поєднати комуністичні ідеали із процесом українського відродження.

Два нариси присвячені релігійній тематиці. В одному з них розповідається про процес закриття церков та храмів на Поділлі у 1920-ті рр. другий висвітлює радянські репресії щодо Римо-католицької церкви, яка протягом багатьох років концентрувала навколо себе культурно-освітнє життя поляків Поділля.

Сподіваюсь, що ця праця буде цікавою для студентів, науковців, краєзнавців, усіх тих, хто цікавиться історією Поділля.

ПРО КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКУ ФІЛІЮ «СПІЛКИ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ»

У 1929 році центральна влада СРСР взяла курс на поступове згортання політики «українізації». Паралельно із початком насильницької колективізації сільського господарства та ліквідацією нової економічної політики відновились репресії проти української інтелігенції. Для попередження можливого опору антинародній політиці більшовиків на селі з боку української інтелігенції проти деяких її найбільш визначних представників влада вирішила застосувати превентивні заходи. Для реалізації цієї мети до керівників всіх вищих навчальних закладів Радянської України були направлені спеціальні директиви, у яких вимагалась докладна політична характеристика на викладачів вишів на предмет їхньої лояльності до радянської влади та комуністичної ідеології. Після отримання цих характеристик керівники Радянської України почала підбирати «кандидатури» на великий судовий процес проти української інтелігенції, який повинен був продемонструвати силу та міць влади.

Виконуючи ці настанови, правління Кам'янець-Подільського Інституту Народної Освіти (далі – ІНО) направило до Народного комісаріату освіти матеріали, у яких охарактеризувало академічний склад інституту. Деякі викладачі (О.Кожухів, Ю.Філь та інші) у них характеризувались

Олекса Кожухів

як «антирадянські особи, які начебто займались підіривною контрреволюційною роботою.

У травні 1929 р. в Радянській Україні на підставі секретних даних ГПУ розпочались арешти відомих науковців, українських громадських діячів, колишніх членів українських політичних партій (УСДРП, УПСР, УПСФ), вчителів, медиків. Арешти тривали до кінця року. Усього до слідства було притягнуто 474 особи. Серед них – колишні активні діячі Української Центральної Ради (С.Єфремов, А.Ніковський), визначні історики України (М.Слабченко, Й.Гермайзе), українські філологи (Г.Голоскевич, К.Туркало), священики УАПЦ та інші. Всім репресованим інкримінували участь у так званій «Спілці визволення України» (СВУ) – політичній організації, що за сценарієм ГПУ ставила за мету «повалення радянської влади в Україні і реставрацію буржуазно-капіталістичного ладу» [1].

За планом слідчих, «СВУ» начебто створила широку мережу своїх філій у різних периферійних містах України: Одесі, Дніпропетровську, Полтаві, Вінниці. Арешти відомих українських культурно-освітніх діячів відбулись і у Кам'янці-Подільському. Улітку 1929 р. було заарештовано визначного історика Поділля Юхима Сіцінського, секретаря місцевого наукового товариства при ВУАН Юхима Філя, колишніх керівників Подільської губернської «Просвіти» Євгена Кондрацького та Антона Шумлянського, професора Інституту народної освіти зоолога Олексу Кожухіва, викладачів сільськогосподарського інсти-

Юхим Філь

туту Миколу Величковського та Йосипа Кобилянського [2].

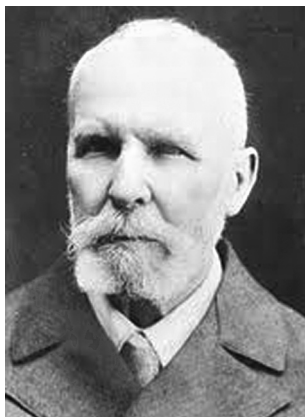
Вибір заарештованих був не випадковим. На момент арешту Юхим Сіцінський мав великий авторитет серед місцевого українства, підтримував наукові контакти з академіком М. Грушевським, іншими визна-

Антон Шумлянський

чними українськими вченими різних міст республіки, був одним із лідерів краєзнавчого руху на Кам'янецьчині. Юхим Філь входив до міського бюро курсів з українознавства, розробляв для них програми, постійно друкував свої роботи у місцевих періодичних виданнях. Є. Кондрацький працював директором міської трудової школи, а одночасно входив у міську комісію з українізації держапарату. Інші заарештовані раніше активно брали участь у Українській революції 1917-1921 рр., будучи членами рідних українських політичних партій.

При фабрикації цієї справи відділами ГПУ використовувались свідчення міфічних керівників «СВУ», які були вирвані слідчими із підсудних. Так, Володимир Чехівський, активний діяч УАПЦ (до речі колишній викладач Подільської духовної академії і один із керівників українського руху в Подільській губернії на початку ХХ ст.) на допиті 9 вересня 1929 р. заявив, що «з діячів у Кам'янці називали на організаційній нараді Ю. Сіцінського, як кандидата

Юхим Сіцінський

до філії «СВУ», оскільки він був членом старої дореволюційної української громади» [3].

Колишній заступник Голови Центральної Ради Сергій Єфремов 5 листопада 1929 р. свідчив про те, що окрема філія «СВУ» існувала у Кам'янці-Подільському, але членів цієї організації він не назвав, із науковців міста знав лише Ю.Філя та І.Любарського, але про їхню контрреволюційну діяльність нічого не чув.

Заарештований у справі «СВУ» В.Дурдуківський на допитах говорив про наявність філій «СВУ» у Вінниці на чолі з Валентином Отамановським та в Кам'янці-Подільському на чолі з Юхимом Сіцінським, але конкретних фактів про їхню начебто контрреволюційну роботу не вказав [4].

Протягом кількох місяців слідчі, застосовуючи тиск та використовуючи сфальсифіковані свідчення заарештованих вчених Києва, намагались зламати опір науковців міста над Смотричем. Однак, Ю.Сіцінський рішуче відкинув усі звинувачення у тому, що Кам'янець-Подільське наукове товариство при ВУАН, створене за його активної участі, начебто вело роботу по підготовці і вихованню молоді для боротьби з радянською владою. Він визнав лише своє перебування у товаристві «Просвіта», але винним у проведенні антирадянської роботи він себе не вважав.

27 серпня 1929 р. за вказівкою начальника секретно-оперативного відділу Кам'янець-Подільського ГПУ Гроссманна був заарештований колишній голова Подільської «Просвіти», директор першої трудової школи Євген Кондрацький. Каральні органи звинуватили його у проведенні контрреволюційної діяльності і завели окрему кримінальну справу. Однак, він тримався на допитах гідно і відкинув всі звинувачення.

31 серпня 1929 р. був затриманий секретар міського наукового товариства при УАН Юхим Філь. Під час обшуку співробітники ГПУ вилучили у нього листи від академіка М.Грушевського, колишніх викладачів Кам'янець-Подільського державного українського університету Михайла Драй-Хмари, Володимира Герасименка, Костя Копержинського.

На допитах він заперечив свою участь в антирадянській організації та те, що викладаючи українську літературу в Інституті народної освіти він начебто гіперболізував національні моменти в історії українського народу та рекомендував студентам читати книги заборонених радянською владою українських письменників та істориків.

Цього ж дня був затриманий викладач зоології сільськогосподарського інституту Антон Шумлянський, який колись входив до української партії соціалістів-федералістів. Під час допитів він теж відкинув всі звинувачення, заперечив свою участь в діяльності УАПЦ.

Для «успішного» проведення слідства та тиску на підсудних міська влада організувала мітинги в різних навчальних закладах та установах Кам'янця-Подільського, де виступаючи «одностайно» засуджували діяльність заарештованих осіб. Так, у резолюції мітингу студентів, професури вищих навчальних закладів міста, що відбувся у листопаді 1929 р., говорилося: «Ми, студентство, професура, викладачі та робітники Кам'янецьких вишів висловлюємо наш гнів та обурення тим політичним недобиткам петлюрівщини, тим чорносотенцям науки, що поважилися знання наукових робітників використовувати для своєї контрреволюційної роботи» [5].

Час йшов, а слідчі ніяк не могли вирвати від заарештованих жодних свідчень про те, що у Кам'янці-Подільському начебто діяла антирадянська організація. Потрібні були нові арешти. 31 січня 1930 р. було затримано голову міського това-

Павло Богацький

риства при ВУАН Дмитра Богацького. Він був рідним братом Павла Богацького – відомого українського громадського і військового діяча, редактора часопису «Українська хата», у 1918-1919 рр. – столичного отамана Коша охорони республіки, у 1920 р. – Подільського губернського комісара УНР). Дмитро давно був на підозрі міських каральних органів. Ще у 1920 р. його затримали чекісти, але згодом відпустили. У 1922 р. молодший брат і сестра Д.Богацького були розстріляні червоноармійцями за участь в українському повстанському русі. Дмитро, на відміну від своїх родичів, політичною роботою не займався. У 1920-ті роки викладав ботаніку в різних навчальних закладах міста, написав кілька робіт про флору Поділля. Але це його не порятувало його від арешту.

На слідстві Д.Богацького звинуватили у тому, що він, працюючи головою наукового товариства «поширював вузьконаціоналістичні ідеї серед населення, готував кадри для боротьби з радянською владою» [6]. Йому також ставили у вину те, що він виступав проти прийняття до товариства комуністів та мав взаємини з «правими» колами ВУАН. Однак Д.Богацький також тримався на допитах гідно і вини за собою не визнав.

Отже, план міського ГПУ організувати гучну кримінальну справу Кам'янецької філії «СВУ» провалився. Жодний заарештований не визнав себе винним, тому для участі у великому центральному процесі у Харкові вони не підходили. Їх судила трійка при колегії ГПУ УСРР у Кам'янці-Подільському у лютому 1930 р.

Рішенням судової трійки при колегії ГПУ УСРР 24 лютого 1930 р. Ю.Філь був засуджений по статті 54-11 УК УСРР до семи років позбавлення волі, А.Шумлянський, Д.Богацький до п'яти років концтаборів. Ще раніше Євген Кондрацький, Йосип Кобилянський отримали по три роки ув'язнення.

Судовий процес над СВУ (Харків)

Ю.Сіцінський та О.Кожухів, враховуючи їх похилий вік, були звільнені, але до активної участі в науковому та освітньому житті міста вони вже не повернулись. Перший згодом виїхав до Києва, другий до Глухова.

У березні-квітні 1930 р. в Харкові відбувся центральний показовий процес у справі «СВУ». Серед 45 підсудних шість народились на Поділлі: Л.Старицька-Черняхівська (уродженка с. Карпівка Могилів-Подільського округу), Н.Токаревська (уродженка с. Кочу-

Л. Старицька-Черняхівська

біів Кам'янецького повіту), Г.Голоскевич (народився у с. Супруньківці Кам'янецького повіту), К.Туркало (народився у с. Немиринці, зараз Хмельницька область), В.Підгаєцький (уродженець Кам'янця-Подільського), Й.Карпович (уродженець с. Тимків на Кам'яниччині). Але у 1920-ті всі вони працювали за межами Поділля.

Серед подільських науковців на лаві підсудних у Харкові опинився лише Валентин Отамановський – голова міфічної Вінницької філії СВУ. 10 січня 1930 р. він під тортурами «визнав» свою причетність до цієї організації. Зламаний вчений твердив, що начебто за директивами С.Єфремова створював серед українського суспільства вороже ставлення до радянської влади, доводив нещирість національної політики більшовиків. В.Отамановський на процесі заявив, що йому належало в першу чергу здискредитувати українізаційні заходи радянської влади, що він почав виражати у колі інтелігенції розчарування у радянській політиці «українізації». Тому у 1928 р. вийшов з Вінницької комісії українізації і заохочував до цього ж інших лекторів курсів, лякаючи їх майбутніми звинуваченнями в українському шовінізмі, якщо вони продовжуватимуть брати участь в іспитах з українознавства і звільнятимуть з державних та адміністративних посад осіб, ворожих до українізації [7].

Подальші події в УСРР показали, що свідчення В.Отамановського виявились пророчими. У 1930-ті роки багатьох членів комісій з українізації почали звинувачувати в українському націоналізмі і заарештовувати. У квітні 1930 р. В.Отамановського засудили до п'яти років позбавлення волі з поразкою у правах на два роки.

Наслідком арештів у справі «СВУ» стало те, що наприкінці 1929 р. були розформовані Кабінет виучування Поділля у Вінниці, наукові товариства у Кам'янці-Подільському, Туль-

чині, Могилеві-Подільському. Почала скорочуватись мережа краєзнавчих товариств та гуртків. Етнографія як наука була заборонена. І хоча більшість підсудних у справі «СВУ» громадян через деякий час були амністовані та звільнені з в'язниць, цей публічний процес розпочав широкомасштабні репресії щодо української інтелігенції УСРР. У подальшому більшість тих осіб, які проходили по справі «СВУ» були заарештовані вдруге, а дехто з них загинув у сталінських таборах.

Примітки:

1. Жертви терору. Як ДПУ боролось з українською академічною наукою / З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1994. – №1. – С. 77-79; 2. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХМО). – Ф.р. 302. – Оп. 4. – Арк. 19; 3. ДАХМО. – Ф.р. 6193. – Оп. 12. – Спр. 17451. – Арк. 21-24; 4. Там само; 5. Червоний кордон. – 1929. – 26, 30 листопада; 6. ДАХМО. – Ф.р. 6193. – Оп. 12. – Спр. 17745. – Арк. 26; 7. СВУ: Стенографічний звіт судового процесу. – К., 1931. – Том. 1. – С. 151-152.

ЕТНОЦИД УКРАЇНЦІВ ПОДІЛЛЯ У 30-х РОКАХ ХХ ст.

Життя будь-якого етносу не можна уявити собі без його духовної, матеріальної та ментальної культури. Часто для того, щоб остаточно знищити та закабалити народ загарбники використовують не тільки методи характерні для геноциду, зокрема пряме фізичне насильство, а роблять все можливе, щоб знищити традиційну етнічну культуру (мову, мистецтво, науку, освіту тощо) та її найбільш яскравих провідників (науковців, освітян, працівників культури, діячів краєзнавчого руху). У гуманітарних та соціальних науках така політика характеризується як «етноцид».

Перш ніж перейти до розкриття теми, коротко охарактеризуємо етнонаціональну ситуацію на Поділлі в період так званої політики «українізації». За офіційними радянськими відомостями подільські округи були серед найбільш українізованих в УСРР. Цьому сприяло те, що переважну більшість населення складали селяни (понад 90%), які завжди виступають носіями традиційної етнічної культури. Тут залишились чимало учасників Українських національно-визвольних змагань 1917-1921 рр., котрі повірили більшовицьким гаслам і продовжили працювати у навчальних та культурницьких закладах. Серед них особливо слід відзначити біолога Н. Гаморака – колишнього військового прес-аташе президента ЗУНР Є. Петрушевича, Зборівського повітового комісара ЗУНР О.Мельника, голову Української народної партії М.Баєра, активного провідника автокефального церковного руху професора І. Любарського. Працівники відділів освіти, частина місцевого державного апарату знаходились на націонал-

комуністичних позиціях і активно втілювали у життя проголошені НКО УСРР українізаційні заходи. Їм сприяло також і те, що багато учасників революції в Галичині, які не бажали повертатись до Польщі, залишились працювати у різних навчальних закладах та установах Поділля. Так, головою Кам'янець-Подільської окружної комісії з українізації був активний діяч Західноукраїнської революції Василь Гоца.

Варто також відмітити, що Подільський край у міжвоєнний період розглядався керівниками Радянського Союзу як своєрідний форпост соціалізму на кордоні СРСР із Польщею та Румунією і повинен був стати зразком для тих українців, які проживали за межами УСРР. Крім того, Кам'янець-Подільський мав значний науково-педагогічний потенціал. Він поряд із Києвом, Харковом, Одесою та Катеринославом входив до числа п'яти найбільших науково-освітніх центрів Радянської України.

При всій непослідовності та прорахунках політики «українізації» слід визнати, що вона сприяла національній самоідентифікації подільського селянства, підняла значення української мови, літератури, мистецтва. Проте, ставлення мешканців регіону до цієї політики було неоднорідним. Аналіз офіційних документів, спогадів дає підставу стверджувати, що на Поділлі сформувалось три підходи щодо визначення її ролі та сутності. Головною рушійною силою радянської «українізації» були співробітники місцевих відділів народвіти. З 1920 р. цей Наркомат контролювався колишніми «боротьбистами», що викликало велике незадоволення з боку російських більшовиків. За своєю ідеологією вони були націонал-комуністами – ультралівою течією в українському національному русі. Майже однакові погляди на вирішення соціальних питань привели їх до угоди з більшовиками, але вони зовсім по-іншому дивились на шляхи вирішення на-

ціонального питання в Україні. Вітали цю політику селяни, вчителі, які саме з 1923 р. поступово почали переходити до підтримки радянської влади.

Лави противників політики «українізації» на Поділлі складали передусім керівники державних та адміністративних установ, співробітники прокуратури, суду, міліції, ГПУ, інших адміністративних органів. Як правило, це були росіяни або євреї, які вважали політику «українізації» тимчасовим маневром влади, тому всіляко її саботували. Нарешті, негативно, (але із зовсім іншої причини) до національної політики КП (б)У ставилась невелика частина дореволюційної української інтелігенції. Вона наголошувала на нещирості національної політики більшовиків, критикувала її за ідеологізований адміністративний характер.

У 1920-ті культурно-освітню ситуацію на Поділлі визначали саме націонал-комуністи, які домінували у місцевій періодичній пресі. З одного боку, вони часто різко критикували «русотяпів», які відмовлялись відвідувати курси з українознавства, а з іншого – тих осіб, котрі виступали проти принципу «пролетаризації» культури і наполягали на збереженні в першу чергу традиційного українського мистецтва, літератури тощо [1].

Початок форсованої колективізації у 1929 р. супроводжувався змінами у національній політиці радянської влади. Вони відкрили шлях до етноциду українців. Відновились арешти відомих українських науковців, працівників культури. Шляхом репресивних дій влада намагалась остаточно зламати опір української інтелігенції, щоб вона не підняла голос на захист пригнобленого форсованою колективізацією селянства. Так, улітку 1929 р. у Кам'янці-Подільському було заарештовано видатного історика Поділля, одного із фундаторів міського музею Ю.Сіцінського, секретаря місцевого науко-

вого товариства при ВУАН Ю.Філя, колишнього керівника Подільської «Просвіти» Є. Кондрацького та ще кількох науковців. У Вінниці 1929 р. було репресовано керівника Кабінету виучування Поділля В.Отамановського, у Тульчині голову місцевого наукового товариства краєзнавця І.Зборовського тощо. Арешти відбулись і в інших районах краю.

Вибір заарештованих осіб був не випадковим. Це були відомі у регіоні люди, які мали великий авторитет серед селян та інтелігенції. Вони фактично символізували традиційну українську культуру та науку. Такими заходами влада чітко давала зрозуміти всім, що починає справжню війну не тільки з українським селянством, а й з усім українським народом.

У 1929 р. припинили свою діяльність наукові товариства у Кам'янці-Подільському, Вінниці, Тульчині, була ліквідована науково-дослідна кафедра при Кам'янець-Подільському сільськогосподарському інституті, розпущено більшість краєзнавчих осередків та організацій. Ці заходи призвели до занепаду історичних, мовознавчих, географічних, педагогічних, літературознавчих та інших науково-краєзнавчих досліджень. Етнографію почали називати «націоналістичною наукою». Таким чином влада намагалась змінити історичну етнічну пам'ять українців. Характерно, що проводячи арешти серед вчених старшої генерації, центральна влада поки що не використовувала репресій щодо націонал-комуністів. Мало того, вони самі час від часу брали участь у їх шельмуванні!

Одночасно із репресіями проти гуманітарної інтелігенції розпочались арешти і серед працівників аграрного сектору. Органи ГПУ сфабрикували справу так званої української філії «Трудової селянської партії». Всього у цій справі в УСРР було заарештовано 142 особи: відповідальних працівників в галузі сільського господарства, співробітників кооперативних закладів, викладачів аграрних вузів. Так, 18 грудня

1930 р. був заарештований доцент Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту (СПІ) І. Олійник – автор багатьох робіт про кооперативне будівництво в сільському господарстві. 12 вересня 1931 р. він був висланий до Казахстану, де захворів на тиф і згодом помер. У цій справі заарештували ще кількох викладачів СПІ, зокрема першого ректора цього інституту, професора О.Полонського, приват-доцента С.Плюйка [2]. Щоправда, згодом їх звільнили.

Матеріали радянських часописів свідчать про те, що далеко не всі науковці беззастережно підтримали насильницьку форсовану колективізацію та ліквідацію непу. Так, В. Геринович (колишній ректор Кам'янець-Подільського Інституту Народної освіти (ІНО)) у своїх роботах про природні виробничі сили Кам'яниччини використовував тези М.Бухаріна, професор В.Живан у своїх дослідженнях не писав нічого позитивного про колективізацію, а викладач педології А.Будко на лекціях відверто говорив, що «ми будемо соціалізм, згораємо на роботі, а що маємо – тільки ідею» [3]. Окремі викладачі справедливо вважали, що політика «військового комунізму» та політика «ліквідації куркульства як класу» ідентичні. Можна стверджувати про те, що значна частина викладачів вищих та середніх навчальних закладів Кам'янця-Подільського (як і деяких інших міст УСРР) негативно ставилась до заходів радянської влади щодо проведення форсованої колективізації сільського господарства, проте їхня опозиційність обмежувалась виключно розмовами і не переходила у практичну площину.

Незважаючи на це, наприкінці 1932 р. на Поділлі розпочались арешти освітян у справі так званої «Української військової організації» (УВО). Керівником міфічної організації оголосили колишнього наркома освіти УСРР О.Шумського – головного провідника політики «українізації». Розпочав-

ся новий етап українського етноциду. На цей раз, репресії спрямовувались проти «націонал-комуністів» – колишніх «боротьбистів», «незалежників», усіх тих, хто знаходився на подібних позиціях. Російський більшовизм нібито брав своєрідний реванш за тимчасовий відступ у 1920-х рр.

У приналежності до міфічної «УВО» було звинувачено багатьох галичан. У грудні 1932 р. – на початку 1933 р. органи ГПУ заарештували багатьох вчених – вихідців із Західної України. У тому числі – колишніх професорів Кам'янець-Подільського Державного українського університету та ІНО: Н.Гаморака, В.Гериновича, Ф.Кондрацького, О.Мельника, асистентів А.Добуша, А.Марценюка та інших. Згодом на підставі свідчень заарештованих було затримано ряд інших викладачів вишів та співробітників науково-дослідних установ. Матеріали слідства, що тривало майже рік, складають два великі томи. Вони вражають тими «зінняннями» та обвинуваченнями, які зводили на себе і один на одного заарештовані науковці. Без сумніву, каральні органи застосовували щодо них жорстокі тортури. Підсудні змушені були зізнаватись у фантастичних найстрашніших злочинах. Так, В.Геринович «свідчив», що ще в середині 1920-х років у Кам'янець-Подільському СГІ «діяла підпільна контрреволюційна група, до якої нібито входили професори О.Мельник, І.Олійник, М.Геращенко, О.Полонський та інші; що Кам'янецьке наукове товариство займалось виключно націоналістичною роботою та через Вінницьку контрреволюційну організацію на чолі з О. Севастьяновим підтримувало ворожі контакти з

М. Геращенко

О. Полонський

якої стояв колишній Зборівський повітовий комісар ЗУНР О.Мельник.

Серед групи заарештованих у березні 1933 р. вчених та діячів освіти Кам'янця-Подільського були також колишні викладачі Кам'янецького українського державного університету фізіолог М.Геращенко та відомий дослідник фауни Поділля В. Храневич, секретар ІНО А.Розенкранц (у минулому

А. Розенкранц

Києвом» [4]. Найбільшою знахідкою для слідчих стали свідчення асистента інституту технічних культур Антона Марценюка. Не витримавши тортур, він обмовив багатьох своїх колег і заявив, що контрреволюційні осередки в Кам'янці-Подільському діяли начебто в Інституті соціального виховання, Інституті технічних культур, Науково-дослідному інституті птахівництва, робітничому факультеті, гідробіологічній станції. Вони нібито були згуртовані в єдину організацію, на чолі

голова Кам'янецького осередку Української комуністичної партії), секретар Кам'янецького окружного краєзнавчого комітету А.Савченко; викладачі педагогіки та педології ІНО В.Курневич, Г.Бутко, наукові співробітники міського ботанічного саду (аспіранти професора Н.Гаморака) Ф.Панасюк, Ф.Наливайко та інші (всього 14 чоловік) [5].

Слідство тривало кілька місяців і підсудні змушені були зізнаватись у

різних найстрашніших злочинах. Як добувалися такі свідчення від заарештованих по цій справі, вказував пізніше у заяві генеральному прокурору СРСР колишній викладач сільськогосподарського інституту Плюйко Сергій Антонович, якому вдалось пережити сталінське лихоліття. Він наголошував, щоб добитися необхідних свідчень, слідчий викликав його ночами декілька діб підряд. Під час допиту він не давав можливості спати, приймати їжу, заставляв стояти на одному місці по декілька годин підряд, в результаті чого його ноги опухали, він не міг рухнутися з місця. Доведений такими методами слідства до відчаю в одну з ночей він підписав необхідні для слідчого свідчення. Такі ж методи застосовувалися і до професора Геращенко К.Т., якого під час допитів слідчий довів до стану повного нервового розладу, і він вимушений був підписати необхідні свідчення.

19 листопада 1933 р. прокурор Кам'янець-Подільського прикордонного загону нарешті висунув підсудним звинувачувальний вирок. У ньому, зокрема, говорилося: «Розкрита і ліквідована контрреволюційна повстанська шпигунська організація УВО, яка ставила перед собою завдання збройного скинення Радянської влади, відновлення буржуазно-шовіністичної держави так званої Великої Соборної України» [6]. За задумом прокурора, Кам'янецька філія «УВО» була однією з найбільших в УСРР. Її члени нібито мали тісний зв'язок із закордоном, звідки отримували зброю для масових антирадянських повстань. Крім того, робота осередку полягала начебто у збереженні, згуртуванні націоналістичної інтелігенції, консолідації всіх шовіністичних, чужих радянській владі викладачів і студентів, у шкідництві у сільському господарстві, створенні нових націоналістичних груп для організації збройного повстання.

В. Геринович, І. Любарський отримали по 10 років ув'язнення в концтаборах. В.Розенкранц, М.Т.Герашенко, С.А. Плюйко, Ф.С.Панасюк, Ф.Д.Наливайко, М.В.Курневич, В.П. Храневич були засуджені на п'ять років позбавлення волі, Г.Д. Бутко – до трьох років, М.Є. Савченко був висланий на три роки в Західносибірський край. Багато із репресованих (Н. Гамрак, І.Любарський, О.Мельник, В.Храневич та інші) загинуло в сталінських таборах або на засланні.

Г. Бутко

Паралельно із арештами провідних науковців та працівників вищих навчальних закладів в усіх районах Вінницької області відбулись «чистки» педагогічного складу шкільних закладів. Після самогубства колишнього керівника НКО України М.Скрипника почали шукати сліди так званої націоналістичної «скрипниківської лінії» в школах. Це призвело до катастрофічної ситуації в школах.

М. Скрипник

Через численні арешти та звільнення по політичним мотивам вчителів шкільні установи були зовсім не укомплектовані педагогічними кадрами та вчителями.

Офіційна періодична преса постійно нагнітала атмосферу ненависті до української науково-освітньої інтелігенції. Так, у «Більшовицькій правді» (органі Вінницького обкому КП(б)У) 6 листопада 1933 р. була вміщена розгромна стаття Я.Дмитерка

«Націоналістичне болото», у якій містилась нищівна критика діяльності заарештованих викладачів кам'янець-подільських вищих навчальних закладів: І.Любарського, В.Гериновича, А.Розенкранца та інших, яких автор звинувачував у різноманітних злочинах: протаскуванні націоналістичної пропаганди, ідеалізації минулого України, ігноруванні творчості пролетарських письменників [7]. Подібні матеріали покликані були викликати ненависть до всього українського.

Врешті-решт у 1933-1935 рр. всі вищі та середні спеціальні навчальні заклади Кам'янця-Подільського (педагогічний, зоотехнічний, силікатний інститути, інститут технічних культур та 8 технікумів) «як кубла націоналізму» були переведені до інших міст УСРР або взагалі ліквідовані. У Вінниці деякі вищі було реорганізовано, скорочено кількість студентів, а деяких викладачів було ув'язнено.

У середині 1930-х років після остаточного розгрому сформованого М.Скрипником апарату НКО суттєво змінились функції українського вчительства. В роки політики «українізації» вони, хоча і в межах комуністичного світогляду, намагались формувати національну свідомість громадян. Велика увага приділялась вивченню української мови, історії, літератури. Тепер же від освітян вимагали, що необхідно в першу чергу «проїняти весь навчально-виховний процес пролетарським інтернаціоналізмом, виховувати революційну пильність і ненависть до всіх куркульсько-націоналістичних проявів і тенденцій» [8]. Намагання і далі проводити українознавчу роботу в школах тепер розцінювалось виключно як націоналістична пропаганда. Це призвело до нових арештів в органах народної освіти та шкільних закладах Поділля. Зокрема, у 1933 р. був заарештований керівник Кам'янець-Подільського райвно Альошин.

Паралельно із нищенням системи української вищої та середньої освіти влада завдала удару по культурницьким установам. «Чистки» бібліотечних фондів влаштувалися владою і раніше, але саме с початку 30-х рр.. почалось масове вилучання з бібліотек не тільки праць опозиційних більшовицьких лідерів на зразок Л. Троцького чи М. Бухаріна, а й класиків української літератури. Так, до заборонених творів, які підлягали вилученню з бібліотек тодішньої Вінницької об-

М. Хвильовий

ласті, потрапили твори українських радянських поетів та письменників, репресованих тоталітарною владою: О.Вишні, О.Зерова, М.Хвильового, Р.Заклинського, М.Куліша, Є.Плужника, В.Підмогильного та багатьох інших. До забороненої літератури потрапив навіть «Малий Кобзар» Т.Шевченка! [9]

У бібліотеках вищих навчальних закладів відбулись чистки навчальної та наукової літератури. Влаштувалися навіть показові, публічні судові процеси над книгою. Наведемо тільки один найбільш характерний приклад. В липні 1934 р. на зборах студентів-заочників біологічного відділу Кам'янець-Подільського педагогічного інституту розглядалось питання про шкідливі настанови підручника В.П.Храневича «Курс загальної біології». В.П Храневиц був приват-доцентом Кам'янець-Подільського державного українського університету, у 1920-ті рр. видав кілька монографій про фауну Поділля, однак у 1933 р. був заарештований у сфабрикованій справі Подільської філії «УВО». Збори ухвалили, що підручник перенасичений «націоналістичною термінологією», є «шкідливий,

контрреволюційний» і його не можна використовувати в навчальних закладах [10].

Не минули репресії і співробітників музеїв. Зокрема, з експозиції Кам'янець-Подільського історичного музею на початку 1930-х рр. було вилучено ті експонати, які стосувались історії УНР, боротьби українського народу за незалежність, документи про відкриття у 1918 р. Кам'янець-Подільського державного українського університету. Але цього для каральних органів виявилось замало. У 1937 р. був репресований директор музею А.Беньковський, незважаючи на його колишнє революційне минуле. Подібна доля згодом спіткала і директора Вінницького музею Г. Брілінга.

Під час «великого терору» 1937-1938 рр. переважну більшість вчителів було репресовано. Уцілілій українській інтелігенції влада відвела непоказну другорядну роль – виступати в ролі слухняних слуг і речників тоталітарного політичного режиму. Її основною функцією стала агітаційно-пропагандистська робота, популяризація серед населення промов керівників СРСР, марксистсько-ленінської теорії, сталінського «Короткого курсу ВКП(б)», що стало їхнім чи не головним завданням. Так, у 1939 навчальному році в селах і містах Кам'янець-Подільської області було прочитано 2757 лекцій з історії комуністичної партії та на антирелігійну тематику. Про наукову, краєзнавчу та дослідницьку роботу в умовах утвердження тоталітарного політичного режиму годі було і думати.

Отже, етноцид українців на теренах Поділля здійснювався у кілька етапів. Перший з них приходить на кінець 1929 – початок 1930 р. і був нерозривно зв'язаний з початком форсованої колективізації. Арешт найбільш визначних представників гуманітарної та сільськогосподарської інтелігенції

Поділля мав на меті позбавити селянство можливої підтримки з їх боку у антиколгоспній боротьбі.

Наприкінці 1932 р. розпочався другий етап, який був нерозривно пов'язаний з жахливим Голодомором 1932-1933 р. Арешти освітян, працівників культури здійснювались паралельно із жорстокою антигуманною політикою радянської влади щодо селянства. Вони значно підірвали генофонд українського етносу.

Третій етап припадає на 1937-1938 рр. У ці роки багато українських освітян, поетів, письменників було репресовано. Саме у цей час центральне радянське керівництво взяло курс на реалізацію ідеї про «злиття націй». Його практичне втілення повинно було, на думку комуністичних функціонерів, призвести до асиміляції українців у новій спільноті – так званому «радянському народі».

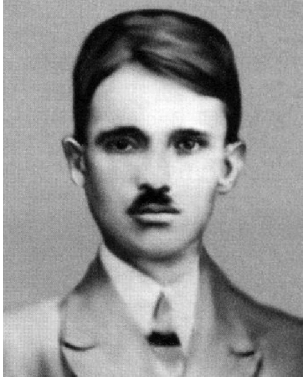
Примітки:

1. Детальніше про політику «українізації» на Поділлі див.: Нестеренко В.А. Українізація на Поділлі у 20-30-х роках ХХ сторіччя. Основні напрями, наслідки, недоліки та особливості. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2003. – 65 с.; 2. Алещенко М.І., Нестеренко В.А. Репресовані викладачі Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Том. 2. – Кам'янець-Подільський, 2002. – С. 149; 3. Нестеренко В.А. Репресії проти діячів науки і освіти в Кам'янці-Подільському // Кам'янецьчина в контексті історії Поділля. Матеріали всеукр. наукового симпозиуму. – Кам'янець-Подільський, 1997. – С. 33; 4. ДАХмО. Ф. 6193. – Оп. 12. – П. 5966. – Том. 2. – Арк. 7-14; 5. Там само; 6. ДАХмО. Ф. 6193. – Оп. 12. – П. 5966. – Том. 2. – Арк. 22-26; 7. Більшовицька правда. – 1933. – 6 листоп.; 8. ДАХмО. – Ф.п. 3. – Оп. 1. – Спр. 392. – Арк. 110-112; 9. ДАХмО. – Ф.п. 179. – Спр. 117. – Арк. 59; 10. ДАХмО. – Ф. 302. – Оп. 1. – Спр. 2112. – Арк. 54.

РЕПРЕСІЇ ПРОТИ ГАЛИЧАН – ВИКЛАДАЧІВ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО

У 1920-ті Кам'янець-Подільський поряд із Києвом, Харковим, Одесою та Катеринославом входив до п'ятірки найбільш важливих науково-освітніх центрів Радянської України. Цьому сприяли наступні чинники: 1) радянський уряд з пропагандистською метою намагався на кордоні СРСР з Польщею та Румунією створити своєрідний осередок української науки, культури та освіти, який був би дороговказом для тих українців, які мешкали за межами Радянського Союзу; 2) у місті функціонували два вищих навчальних заклади: Інститут народної освіти (ІНО) та сільсько-господарський інститут (СГІ), де незважаючи на поразку Українських національно-визвольних змагань 1917-1921 рр., продовжувало працювати чимало колишніх викладачів Кам'янець-Подільського державного українського університету (В.Геринович, І.Любарський, П.Клименко, П.Клепатський та багато інших; 3) оскільки регіон був переважно аграрним, тут добре збереглися традиційні українська матеріальна та духовна культура, округи Поділля входили до найбільш українізованих в УСРР.

Велику роль у поглибленні українізаційних процесів на Поділлі відіграли вихідці з Галичини, чимало з яких після окупації ЗУНР польськими військами у 1919 р. опинилось у Кам'янці-Подільському. Варто лише назвати колишнього військового прес-аташе Президента ЗУНР Є.Петрушевича Н.Гаморака, активного діяча Західноукраїнської революції В.Гериновича, колишнього Зборівського комісара ЗУНР

Н. Гаморак

О.Мельника, члена відомої на Галичині родини, активного діяча Української Радикальної партії Р. Заклинського та інших.

Документи свідчать, що саме їм разом із колишніми «боротьбистами» влада в період більшовицької «українізації» відводила чи не центральне місце у проведенні цієї політики на Поділлі (як і в деяких інших регіонах УСРР). Це можна пояснити такими причинами.

По-перше, галичани вкрай негативно ставились до внутрішньої політики Польської держави, саме у ній, а не у більшовиках вони вбачали свого найбільшого ворога. Виходячи із цього, у них не було особливих симпатій і до Головного отамана УНР С.Петлюри та тих провідників УНР, які сподівались за допомогою польської армії відновити самостійну Українську державу, але без Галичини та Західної Волині.

По-друге, галичани були позбавлені тієї амбівалентності, що була притаманна багатьом українським освітянським діячам Наддніпрянщини, котрі, з одного боку, були виховані у російській православній культурі, яка сформувала їхній менталітет, а з іншого боку відчували тісний зв'язок з українським етнічним селянським середовищем. Через це інколи виникали проблеми з національною самоідентифікацією. Яскравий приклад – відомий історик Є.Сташевський, котрий незважаючи на своє українське етнічне похо-

В. Геринович

дження, писав в анкетах, що він – «великорос». У галичан ситуація була іншою. Багато з них закінчили вищі або середні спеціальні заклади Австро-Угорщини, мали західноєвропейську ментальність, яку сформувала Греко-католицька церква. Болюче питання про розрив з російською культурою (як, скажімо, для видатного історика Поділля Ю.Сіцінського) для них не стояло. Тому саме вихідці із Західної України часто були найбільш радикальними та активними діячами політики «українізації». Так, колишній повітовий комісар ЗУНР Василь Гоца очолив Кам'янецьку окружну комісію з «українізації». Про нього згадує відомий радянський письменник Володимир Беляєв у своїй трилогії «Стара фортеця».

По-третє, галичани, котрі у 20-ті роки працювали у вищах Кам'янця-Подільського, відзначались особливим радикалізмом. Багато з них (В.Гоца, Р.Заклинський, О.Мельник, С. Сидоряк, Ф.Кондрацький) були раніше членами соціалістичних революційних західноукраїнських партій (зокрема, РУП), тому активно впроваджували у життя заходи політики «українізації». Вони щиро вірили, що саме ленінська національна політика дасть можливість українцям у складі радянської федерації здобути свою державність та мати свою рідну школу та мистецтво.

Серед тих галичан, які у 1920-ті роки працювали у місті над Смотричем, хочеться особливо виділити таких вчених. Випускник Віденського університету, учасник Першої світової війни Н.Гаморак викладав ботаніку в ІНО та СГІ, написав понад 20 наукових праць та підручники «Анатомія рослин». «Короткий курс фізіології квіткових рослин» [1]. Великою була його заслуга у створенні у Кам'янці-Подільському міського ботанічного саду.

Вихованець Дублянської сільськогосподарської академії О.Мельник у 1920-ті роки працював в СГІ, досліджував різ-

ні проблеми розвитку молочарства та скотарства на Поділлі. Деякі його праці були опубліковані в німецьких наукових виданнях. Інститут Народної освіти з 1924 по 1928 р. очолював відомий географ, історик та один із фундаторів краєзнавчого руху на Поділлі В. Геринович. З 1928 по 1931 р. цей вищий навчальний заклад очолював колишній активний діяч УГА (пізніше – ЧУГА) Ф.Кондрацький, котрий на початку 1920-х років працював ректором Вінницького ІНО.

Вчені з Галичини брали найактивнішу участь у роботі науково-дослідної кафедри при Кам'янець-Подільському СГІ, міському науковому товаристві при ВУАН, окружному краєзнавчому комітеті, інших освітніх та культурницьких організаціях.

На відміну від деяких своїх колег – вихідців із Наддніпрянщини (Ю.Сіцинського, Ю.Філя, Є.Кондрацького), діяльність галичан на перших порах не викликала підозри з боку місцевих каральних органів. Так, зокрема, було восени 1929 р., коли Кам'янецький окружний відділ ГПУ намагався сфабрикувати справу Кам'янецької філії «Спілки визволення України». Були заарештовані найвідоміший історик Поділля Ю.Сіцинський, науковий секретар міського наукового товариства при ВУАН Ю. Філь, колишній голова Подільської «Просвіти» Є.Кондрацький та деякі інші відомі громадські діячі. Галичан тоді місцеві каральні органи не переслідували.

Таку позицію радянського керівництва, на нашу думку, можна пояснити наступними чинниками: 1) радянське керівництво не втрачало надії використати радикально налаштовану галицьку інтелігенцію у боротьбі проти Польщі; 2) комуністична пропаганда у цей час робила все можливе, щоб працював давній римський принцип «divide et impera». У той час як найбільш активних надніпрянців – колишніх противників радянської влади піддавали арештам, галича-

нам, навпаки, навіть надавали деякі пільги, висували на вищі керівні посади. Таким способом влада хотіла внести розкол у лави української науково-освітньої інтелігенції, проти-ставляючи «революційних галичан» провінційним, не «пролетарському» налаштованим вченим Правобережної України.

Ситуація різко змінилась у 1933 рр. До цього часу більшовицькій владі шляхом насильницької колективізації, організації жахливого Голодомору, численних арештів серед освітян вдалось загалом подолати опір українського народу. В умовах, коли сталінська влада взяла курс на утвердження в СРСР тоталітарного політичного режиму на базі російської «пролетарської» культури, над галичанами, які були виховані на західних цивілізаційних цінностях, нависла страшна загроза. Тепер їхня науково-педагогічна діяльність, попередні зв'язки із європейськими вченими, публікації у польських чи німецьких наукових збірниках могли стати серйозним політичним звинуваченням.

Наприкінці 1932 р. розпочались арешти у справі так званої «Української військової організації» (УВО). У наявності до цієї міфічної організації віднесли багатьох педагогів Кам'янця-Подільського – вихідців з Галичини. Арешти торкнулись і вчених з Наддніпрянщини, але все ж наявні документи дають підставу стверджувати, що при фабрикації справи «УВО» місцеві каральні органи головну роль відводили саме вихідцям із Західної України. Наприкінці 1932 р. були заарештовані колишні викладачі Кам'янець-Подільського державного українського університету (а пізніше – ІНО та СГІ): Н.Гаморак, В.Геринович, О.Мельник, Ф.Кондрацький та інші. На момент арешту деякі з них працювали вже не на Поділлі, наприклад, Н.Гаморак – у Києві, Ф.Кондрацький – у Дніпропетровську.

Аналіз слідчих справ дає можливість зрозуміти, що саме у діяльності вчених не влаштувало радянське тодішнє керівництво. У звинувачувальному вирокі О.Мельнику мова йде про те, що він (колишній повітовий комісар ЗУНР, тепер ця характеристика фактично була політичним звинуваченням) очолював у сільськогосподарському інституті осередок «УВО». Вченого звинуватили також у тому, що він разом з Н.Гамораком, В.Гериновичем ті відомим мовознавцем І.Любарським «проводив контрреволюційну роботу серед націоналістичної молоді та учительства» [2].

В.Геринович під тортурами на допитах «визнав», що входив до керівного ядра так званої Кам'янецької філії УВО, яка займалась начебто контрреволюційною роботою, а у квітні-травні 1931 р. організувала масові селянські антиколгоспні та антирадянські заворушення у Нестерівцях та Тернавіці Дунаєвецького району з метою викликати велике повстання проти радянської влади в УСРР. До речі, ця тема про можливий зв'язок між діяльністю української інтелігенції та селянськими повстаннями на Поділлі ще не знайшла свого належного відображення в науковій літературі.

Заарештованих викладачів-галичан часто звинувачували також у шпигунстві на користь Польщі, наприклад В.Гериновича у тому, що він проводив спеціальні фотографічні зйомки стратегічних військових об'єктів на радянсько-польському кордоні. Пригадали їм і їхні попередні наукові зв'язки за вченими Німеччини чи Австрії, участь у міжнародних конференціях.

Нова хвиля арештів відбулась у Кам'янці-Подільському на початку 1933 р. Зокрема, тоді був заарештований співробітник міської гідробіологічної станції Антон Марценюк – учень професора Н.Гаморака, також виходець із Західної України. Не витримавши тортур, він обмовив багатьох своїх

колег. Так, він на слідстві говорив про те, що спочатку контрреволюційну організацію у Кам'янці-Подільському очолювали В.Геринович та Н.Гаморак, а після їхнього виїзду до Києва – професор О.Мельник. На підставі показів А.Марценюка була заарештована велика група викладачів вузів міста та співробітників науково-дослідних установ (зокрема, Ф.Панасюк та Д.Наливайко з міського ботанічного саду) [3].

Слідство над репресованими вченими міста продовжувалось більше півроку. Працівники ГПУ об'єднали справу заарештованих педагогів-кам'янчан із кримінальними справами тих галичан, котрі у 1920-ті рр.. працювали у Кам'янці-Подільському, а потім переїхали до інших наукових чи навчальних закладів УСРР. Це зроблено було не випадково. Таким способом каральні органи хотіли показати, що міфічна «контрреволюційна» діяльність галицької інтелігенції та колишніх вояків УГА мала систематичний характер і поширювалась далеко за межами Поділля.

Кам'янецька філія «УВО» слідчими називалась однією із найчисельніших в Україні. Вона нібито підтримувала тісний зв'язок із закордонними організаціями, звідки начебто отримувала зброю. Соціальною базою організації були передовсім вояки УНР, УГА, члени українських політичних партій. На її чолі, згідно за задумом ГПУ, стояв професор В.Геринович та його соратники професори Н.Гаморак, О.Мельник, асистенти А.Добуш, А.Марцинюк (до речі, всі – галичани).

Слідство тривало майже півроку. Врешті-решт у листопаді 1933 р. заарештованим був висунутий звинувачувальний вирок, у якому мова йшла про те, що вони входили до контрреволюційної повстанської шпигунської організації «УВО», яка ставила нібито перед собою завдання збройним шляхом повалити радянську владу та відновити «Велику Соборну Україну». Конкретно діяльність «УВО» на Кам'яничині на-

чебто виражалась у збереженні української націоналістичної інтелігенції, вихованні студентів у душі ненависті до радянської влади, шкідництві у галузі сільського господарства, створенні нових осередків поблизу кордону, на периферії для організації антирадянських повстань тощо [4].

Підсудні отримали різні терміни ув'язнення (від 3 до 8 років). Деякі з них, не пережили перебування у концтаборах. Так, О. Мельник помер 5 квітня 1935 р. в Карлазі. Нестора Гаморака засудили на п'ять років заслання. Почалося суцільне паплюження його наукової і організаційної праці. Всі важливі наукові праці для народного господарства, для суспільства, досягнення в галузі фізіології рослин були заборонені для вивчення, заборонили навіть згадувати його ім'я. Дружина Осипа Гаморак із дочкою Дарією поїхали в Сибір за чоловіком і батьком, щоб полегшити там його нелегку долю. З'їздили Сибір вздовж і впоперек, але Нестора Гаморака не знайшли. Вони і не могли знайти. З того горя так і осіли в Тюмені. Аж у 1990 році стало відомо, що Нестора Теодоровича Гаморака «за постановою Трійки УНКВС Омської області від 29.08.1937 року, на підставі ст. 58 – 10 (без зазначення частини) КК РРФСР, 1.09.1937 року було розстріляно. Де могила, невідомо.. Цього року загинув і А.Марценюк. В.Геринович після багатьох поневірянь у концтаборах та засланнях помер після Другої світової війни. Мало кому вдалось пережити «великий терор».

Отже, у 1920-ті роки чимало вихідців Галичини працювало у вищих навчальних закладах УСРР. Ставлення до них з боку влади було лояльне, оскільки вони негативно ставились до багатьох провідників УНР та до політики Польщі. Невипадково, що саме галичани були провідниками радянської «українізації». Однак, у 1930-ті становище їх різко погіршилось, що було пов'язано як із тогочасними внутрішніми та зо-

внішніми чинниками. В умовах, коли сталінське керівництво взяло відкритий курс на утвердження в СРСР тоталітарного політичного режиму, політика «українізації» була згорнута, а її колишні керівники – оголошені контрреволюціонерами та націоналістами. Більшість галичан, які працювали у різних навчальних та науково-дослідних установах УСРР у 1930-ті роки були репресовані.

Примітки:

1. Алещенко М.І., Нестеренко В.А. Репресовані викладачі Кам'янець-Подільського СГІ // Освіта, наука і культура на Поділлі: Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський, 2002. – Том. 2. – С .50; 2. ДАХМО. – Ф. 6193. – Оп. 12. – Ф. 19057. – Арк. 174; 3. Там само; 4. ДАХМО. – Ф. 6193. – Оп. 12. – Ф. 19057. – Арк. 191.

«РЕПРЕСОВАНИ» ЦЕРКВИ ТА ХРАМИ КАМ'ЯНЕЧЧИНИ

У вітчизняній історичній та краєзнавчій літературі недостатньо дослідженою продовжує залишатись історія релігійних спільнот на Поділлі у 1930-ті рр., зокрема м. Кам'янця-Подільського. Ця розвідка розповідає про хід та наслідки тих антирелігійних заходів, які здійснили міські органи влади у 1935 р., коли центральне радянське керівництво розпочало відкриту широкомасштабну кампанію щодо остаточної ліквідації всіх релігійних конфесій на теренах Радянської України.

З самого початку свого існування на Поділлі радянська атеїстична влада взяла курс на обмеження політичних та інших прав релігійних громад, священиків і парафіян, котрі часто позбавлялись виборчого та інших прав і потрапляли до числа так званих «нетрудових елементів».

Вже наприкінці 1920 р., у відповідності із нормами законів про відокремлення церкви від держави та школи, міським ревкомом було закрито Іоанно-Богословську церкву, що діяла при колишній Подільській православної духовній семінарії, яку більшовики ліквідували, Трьохсвятительську (була при міській чоловічій гімназії) та ще три православних церкви при інших навчальних закладах міста. Крім того, перестала функціонувати Пантелеймонівська церква при міській в'язниці [1].

У 1920-ті роки, в період відносної лібералізації духовного життя в часи непу, центральні та місцеві органи влади за окремими виключеннями, не вдавались до прямих насильницьких дій щодо релігійних конфесій подільського регіо-

ну, хоча час від часу і влаштовували відкриті показові судові процеси над священиками, котрі робили опір тим чи іншим заходам радянської влади.

Становище різко змінилось наприкінці 1920-х рр., в зв'язку з ліквідацією непу та початком насильницької колективізації. В деяких населених пунктах Кам'янецького району тоді було закрито релігійні храми. Так, у 1928 р. було зачине-но православну церкву у Милівцях, наступного року – католицький костюл у Супрунківцях [2].

Наступного відчутного удару по православним громадам Кам'яниччини було завдано вже у 1932 р. 1 червня 1932 р. ЦВК УСРР прийняв постанову про закриття у Кам'янці-Подільському Іоанно-Предтеченської і Свято-Троїцької православних синодальних церков та Українського собору – колишнього головного міського храму УАПЦ [3]. Іоанно-Предтеченська церква вперше згадується в документах під 1606 р. З 1781 р. вона була головним греко-католицьким храмом міста. У 1799 р. стала Кафедральним православним собором, яким залишалась до 1878 р. Після цього діяла як парафіяльна церква. Багато мешканців міста та навколишніх сіл охоче приходило до неї на щорічне храмове свято, а ярмарки, які влаштовувались в ці дні, навіть у 1920-ті рр.. відвідувало чимало людей не тільки з Поділля, а й з Галичини та Бессарабії. Після свого закриття Іоанно-Предтеченська церква деякий час залишалась пустою. Однак, 15 червня 1935 р. місцевий відділ НКВС звернувся до міської ради прискорити вирішення питання про передачу йому для розібрання Іоанно-Предтеченської церкви та каплиці на польському кладовищі, оскільки, як вказується у офіційному документі «затримка цього питання не дає можливості виконати рішення про вивезення будівель в'язниці» [4].

Внаслідок цього прохання 26 червня 1935 р. Кам'янець-Подільська міська рада постановила: «Зважаючи на те, що молитовний будинок Іоанно-Предтеченська церква ще в 1933 р. постановою секретаріату Президії ЦВК вилучений з користування релігійної громади і до цього часу стоїть без використання, тому цю молитовню слід розібрати і будівельний матеріал передати на будівництво Кам'янець-Подільської тюрми» [5].

Перша згадка про Свято-Троїцький монастир відноситься до 1582 р. З 1722 р. ним володіли монахи базиліанського

*Український собор
у Кам'яниці-Подільському*

ордену. Протягом кількох десятиліть Троїцька церква була головним міським храмом для греко-католиків. Однак на початку XIX ст. базиліанський монастир перетворено царською владою у православний, а Троїцька церква продовжувала діяти як вже парафіяльна православна. У радянські часи монастир було закрито.

Що стосується Українського собору, то з 1920 р. так почав називатись колишній Казанський со-

бор, який був висвячений у 1878 р., після перебудови колишнього, скасованого царською владою, Кармелітського костюлу. До 1920 р. храм діяв як Кафедральний православний собор. Саме тут розміщувалось церковне Давньохранилище, на основі колекцій якого пізніше було створено Кам'янець-Подільський історико-археологічний музей [6]. Цікаво, що рішення про переведення на українську мову богослужіння в Казанському соборі було прийнято більшовиками. Саме за їх сприяння 28 серпня 1920 р. при великій кількості людей в Казанському соборі відбулась перша служба Бога українською мовою. Щоправда, вже через кілька днів, в ніч з 4-го на 5-е вересня Казанський собор пережив пожежу, під час якої загинуло багато храмового майна [7].

Комітет охорони пам'яток культури при Наркоматі освіти України у 1929 р. вніс Іоанно-Предтеченську та Троїцьку церкви поряд із Кам'янець-Подільською фортецею, Кафедральним та Домініканським костюлами, ратушею та іншими найбільш значними пам'ятками міста до переліку тих об'єктів, що підлягають збереженню та охороні [8]. Незважаючи на це, вже протягом 1932-1933 рр. Свято-Троїцька церква була розібрана, як і Український собор. Останній скоріше всього демонтували в зв'язку з ліквідацією у 1930 р. Української автокефальної православної церкви.

Новий широкомасштабний наступ на діяльність релігійних громад розпочався у 1935 р. На початку цього року в Кам'янець-Подільському районі функціонувало 89 релігійних

Оксіюк

*Єпископ Кам'я-
нецький Амвросій
(тихоновська церква)*

громад: 46 церков синодальної орієнтації (так званої обновленської православної церкви, що пішла на співробітництво з радянською владою), 8 – старослав'янської (тихонівської) течії, 2 – українських (що дає підставу стверджувати про те, що деякі парафії УАПЦ діяли на Поділлі навіть після офіційної ліквідації конфесії), 20 єврейських синагог (в тому числі 7 нелегальних), 8 римо-католицьких костьолів, 1 лютеранська кірха, 4 молитовних будинки баптистів та адвентистів [9].

Влітку 1935 року місцевими органами влади були прийнято кілька постанов щодо обстеження релігійних громад з метою їхньої наступної ліквідації. Створювались спеціальні комісії, які спеціально займалися цією роботою. Від всіх керівників райвиконкомів керівники відділу культів вимагали, щоб було проведено ретельний облік всіх релігійних громад за такими критеріями: як діє та чи інша громада, як виконує радянське законодавство, чи є у громад заборгованість за оренду храмів та релігійних будівель. Перевірки часто супроводжувались вилученням та реквізиціями дорогоцінних церковних коштовностей, предметів релігійного культу та передачу їх різним радянським організаціям та підприємствам. В зв'язку із цим керівництво Вінницького облвиконкому наказало всім райвиконкомам: категорично заборонити таку практику і передавати всі церковні вилучені мідні предмети тільки до спеціально створеної для цієї мети організації – «Цветметалолом». Дорогоцінні ж речі слід було передавати до центру [10].

Оскільки дії співробітників комісії часто супроводжувались варварським нищенням предметів старовини, до керівників Вінницької області звернувся директор Кам'янець-Подільського музею А.Беньковський (пізніше безпідставно репресований у справі так званої «Польської організації військової»), інші працівники музеїв. Наслідком цих звернень стало те, що 17 червня 1935 р. Вінницький облвиконком наказав Кам'янець-

Липківський

Подільській раді: «В зв'язку з клопотанням музеїв, просимо уважно переглянути культове майно закритих молитовних будинків, а також при вилученні культового майна відібрати для музеїв деякі речі: 1) старовинні ікони XVII-XVIII ст. і більш давні; 2) картини з зображенням царів, царської сім'ї; 3) картини з надписами, які подаровані церкві поміщиками, магнатами, куркулями з такого-то приводу; 4) картини, намальовані відомими російськими художниками Тропініним та Васнецовим; 5) старовинні книги (як друковані, так і рукописні, написані на пергаменті); 6) церковне листування з Синодом, з благочинним вікарієм; 7) літописи сіл та містечок». Всі вилучені історичні речі слід було надсилати до Вінницького відділу «Спілки войовничих безвірників» [11]. Завдяки цим заходам музейним працівникам вдалось врятувати хоч частину пам'яток історії та мистецтва від знищення.

Для того, щоб хоча б якимось легітимізувати заходи щодо закриття релігійних храмів, влада влаштовувала в селах та містах Поділля зібрання парафіян, на яких люди під тиском погоджувались на закриття церков та костьолів. Крім того, спеціальні співробітники збирали підписи парафіян, ко-

трі нібито просили або погоджувались на закриття того чи іншого храму. Часто такі петиції підписували люди, які не мали зовсім ніякого відношення до релігійних громад. Через це обурені громадяни нерідко надсилали скарги до ЦВК та ВУЦВК, інших центральних органів, в яких просили повернути їм релігійні будинки. Наведемо тільки один такий приклад.

22 серпня 1935 р. до ЦВК УСРР звернувся представник Кам'янець-Подільської синагоги «Вайсман», який писав, що за постановою міськради ця молитовня закрита, культове майно (списки Тор) вилучено і невідомо куди передано. Дії комісії суперечили радянському законодавству, оскільки громада не порушувала всіх поставлених до неї міською владою вимог [12]. В тому районі міста, де розміщувалась ця синагога, раніше діяло шість єврейських релігійних будинків, але влітку 1935 р. п'ять з них було закрито, а 15 серпня було зачинено і останню синагогу. Представник громади просив повернути культове майно і надати громадянам окреме приміщення для релігійних служб. Віруючі навіть погоджувались на те, що вони будуть орендувати будь-який будинок і утримувати його за власні кошти. Однак, це прохання, як і багато подібних скарг, задоволено не було.

Часто керівників релігійних громад та священників змушували підписувати угоди про оренду на деякий час храмів різними міськими підприємствами та організаціями. Так, 10 серпня 1935 р. було укладено угоду між дирекцією Довжоцького спиртзаводу та священником С. Марунчаком, котрий був настоятелем Георгієвської церкви на Польських фільварках. Згідно цього документу, релігійна громада церкви «добро-вільно» передавала спиртзаводу храм під зерносховище до 10 листопада 1935 р., після чого підприємство зобов'язувалось звільнити приміщення. Подібні угоди Довжоцький спирт-

завод уклав із уповноваженою Домініканського костельу Р.Пекарською та представниками «Старої Великої» синагоги [13]. Однак, після зазначеного терміну, ці релігійні об'єкти не були повернуті віруючим. Ніяк не допомогли, наприклад, звертання уповноважених «Старої Великої» синагоги Кам'янця-Подільського до керівника ВУЦВК Г.Петровського та голови ЦВК СРСР М. Калініна [14].

Репресивні заходи стосувались всіх без винятку релігійних конфесій. Наведемо тільки кілька постанов центральних та місцевих органів влади, що були прийняті в цей час. 3 вересня 1935 р. на клопотання міської влади ЦВК України прийняв постанову про закриття Олександро-Невської церкви в Кам'янці-Подільському. Фактично, це рішення з'явилося постфактум, оскільки ще 12 лютого 1935 р. в місцевому часописі «Червоний кордон» з'явилась невелика замітка «Замість церкви – квітучий газон». У ній, зокрема, говорилося про те, що в зв'язку з перебудовою міста місцевий комунальний відділ розпочав вже розбирати Олександро-Невську церкву. Звільнену площу планувалось використати під газон піонерського палацу, який передбачалось відкрити в приміщенні тодішнього історичного музею (нині – будинок будівельного технікуму). А на тому місці, де стояла церква, планувалось побудувати театр [15]. Остаточно церкву було розібрано наприкінці 1935 р., але театр так і не був побудований.

29 листопада 1935 р. Кам'янець-Подільська міська рада ухвалила, що, «зважаючи на те, що лютеранська кірха не функціонує з 1934 р. і вона засипана зерном, а громада фактично розпалась, слід передати приміщення міському відділу фізкультури для влаштування там спортзалу» [16].

4 грудня 1935 р. постановою ЦВК УСРР «було задоволено клопотання працюючих» та дозволено міськраді закрити Кафедральний, Домініканський, Тринітарський та Вірменський

костьоли у Кам'янці-Подільському і передати їх для культурних потреб [17]. Цією ж постановою було закрито Архієрейську та Петропавловську православну церкви Кам'янця-Подільського. Майно із закритих храмів було описано та передано різним установам. Так, дерев'яні речі з Вірменського костюлу було передано за готівку майстерні по виробництву шкільного майна при міському відділі освіти.

Підсумки проведення антирелігійної кампанії були підведені керівництвом Кам'янецького району на початку 1936 р. Було відзначено, що протягом 1935 – початку 1936 рр. в районі припинили діяльність 18 синодальних церков, 3 старослов'янських (тихонівських), 2 українських, 14 єврейських синагог, 8 римо-католицьких костюлів. Ще 15 храмів було перетворено в зерносховища (в тому числі Георгіївська та Миколаївська православні церкви в Кам'янці-Подільському) і влада робила все необхідне для їхнього остаточного закриття. Формально продовжувало існувати ще 15 діючих релігійних храмів, але з них 4 зовсім не функціонували через відсутність священиків. Фактично в районі продовжувало працювати в районі лише 5 православних церков та 6 синагог [18].

Закриті церкви спочатку планувалось передати для приміщень культосвітніх установ: клубів, бібліотек, хат-читалень та інших, але на практиці все виявилось зовсім по-іншому. Так, Архієрейська церква в Кам'янці-Подільському була передана під в'язницю, а у міських синагогах було створено майстерні та гуртожитки для робітників. В Кафедральному костюлі почав діяти природничий музей, у Домініканському улаштували зерносховище, у Вірменському – майстерні школи, в Тринітарському – склади місцевого гарнізону тощо [19]. У 18 православних церков Кам'янець-Подільського району (Баговецькій, Пановецькій, Демшинській, Гринчуцькій

та інших) було організовано зерносховища. і тільки в Боришківцях, Гаврилівцях, Ісаківцях та Мукуші в колишніх церквах розмістились клуби, а в Бразькій церкві планували навіть відкрити електростанцію.

В умовах посилення репресій затероризовані люди змушені були погодитись на ці насильницькі заходи. Однак, в окремих селах люди відкрито проявляли невдоволення. Так, у Тарасівці люди були проти того, щоб церкву перетворили в зерносховище. Схожа ситуація спостерігалась в Рогізні та Вербці. В Нагор'янах люди збирали гроші на відновлення церкви, а в Островчанах навіть обрали священика, який проводив релігійні відправи [20]. Часто парафіяни йшли з навколишніх сіл до Кам'янця-Подільського, де кілька церков ще продовжували деякий час діяти. Євреї після закриття синагог влаштовували релігійні зібрання у приватних квартирах. Владою було виявлено три нелегальні синагоги, які одразу було закрито.

Протягом 1936 р. було остаточно ліквідовано останні релігійні громади подільського регіону. Наприкінці 1930-х рр. на Поділлі не залишилось жодного релігійного діючого храму та жодної конфесійної спільності. Відродження релігійного життя в регіоні розпочалось вже у 1941 р., але це вже тема для іншого дослідження.

Примітки:

1. ДАХмО. – Ф. 335. – Оп. 1. – Спр. 677. – Арк. 5; 2. ДАХмО. – Ф. 335. – Оп. 1. – Спр. 677. – Арк. 8; 3. Там само; 4. ДАХмО. – Ф. 335. – Оп. 1. – Спр. 677. – Арк. 21; 5. ДАХмО. – Ф. 335. – Оп. 1 – Спр. 381. – Арк. 52. 6. Там само. – Арк. 9; 7. Більш детально про історію православних храмів Кам'янця-Подільського у дореволюційний час читайте: Сіцинський Ю. Город Каменец-Подольский. Историческое описание. – К., 1895; Ба-

тюшков П.Н. Подолія. Историческое описание. – Санкт-Петербург, 1891 та інші роботи; 8. Украина. Стенная газета Каменец-Подольского отдела большевиков. – 1920. – 31 августа, 5 сентября; 9. ДАХМО. – Ф.р. 5. – Оп. 5. – Спр. 130. – Арк. 7-10; 10. ДАХМО. – Ф. 335. – Оп. 1. – Спр. 677. – Арк. 10; 11. ДАХМО. – Ф. 335. – Оп. 1. – Спр. 392. – Арк. 20, 24; 12. ДАХМО. – Ф.р. 335. – Оп. 1. – Спр. 392. – Арк. 27; 13. ДАХМО. – Ф. 335. – Оп. 1 – Спр. 230. – Арк. 22; 14. ДАХМО. – Ф. 335. – Оп. 1 – Спр. 521. – Арк. 42, 43, 44; 15. Детальніше про справу «Старої Великої синагоги» див.: Нестеренко В.А. Єврейські релігійні громади на Поділлі в 20-30-ті роки ХХ ст. // Міжнаціональні відносини в контексті українського державотворення: історія і сучасність. – Кам'янець-Подільський, 2001. – С. 113-118; 16. Червоний кордон. – 1935. – 12 лютого; 17. ДАХМО. – Ф. 335. – Оп. 1 – Спр. 564. – Арк. 86; 18. ДАХМО – Ф. 335. – Оп. 1 – Спр. 564. – Арк. 1, 19; 19. ДАХМО. – Ф. 335. – Оп. 1. – Спр. 677. – Арк. 10; 20. Там само. – Арк. 11-21.

РЕПРЕСІЇ ПРОТИ РИМСЬКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ НА ПОДІЛЛІ У 30-ті РОКИ ХХ ст.

У ХХ столітті найбільшим викликом для діяльності всіх без винятку релігійних конфесій України була діяльність комуністичної влади на теренах УСРР, яка взяла відкрити ставку на ліквідацію християнства.

Метою статті є висвітлення насильницької політики радянського керівництва щодо римо-католиків Поділля. Для досягнення цієї мети слід вирішити наступні завдання: 1) розглянути зміну радянської політики щодо церковних конфесій регіону наприкінці 20-х рр.; 2) на прикладі кримінальної справи ксьондза А. Матусевича висвітлити яким чином організувались сфабриковані процеси проти римсько-католицьких священиків у 1930-х рр.; 3) простежити механізм закриття римо-католицьких храмів на Поділлі у середині 1930-х рр.

Починаючи з осені 1929 р., радянська влада розпочала широкомасштабні арешти серед священиків та парафіян Католицької церкви, повернувшись до методів «воєнного комунізму», коли стосунки з релігійними конфесіями вирішувались переважно адміністративно-репресивними засобами. Офіційні пропагандисти на всіх рівнях закликали населення до боротьби з «католицькими клерикалами», вимагали вигнати їх з польських рад, шкіл, культурно-освітніх установ та закладів. Радянське керівництво розпочало цілеспрямовані репресії проти католицьких священиків передусім через те, що вони виступали єдиною освіченою групою серед польського подільського населення, яке негативно ставилось до початку більшовицької насильницької колективізації і чинило їй стійкий опір.

*Кафедральний костьол
Св. апостолів Петра і Павла*

Факти показують, що польське та українське католицьке населення зовсім не хотіло вступати до колгоспів і виступало за збереження міцних селянських господарств. Цим, в першу чергу, і була викликана зміна політики радянської влади щодо Католицької церкви, в якій можна відокремити такі основні етапи: 1) з 1929 року – цілеспрямовані закриття римсько-католицьких культових споруд і установ; 2) з 1933 р. – ліквідація нечисленної польської інтелігенції; 3) з 1934 р. – фабрикація справи «контрреволюційної організації римсько-католицького і уніатського духовенства на Правобережній Україні» та припинення діяльності польських шкіл та культурно-освітніх закладів; 4) з 1935 р. – масові депортації поляків з прикордонних областей Поділля на схід України і до Казахстану; 5) з 1936 р. – тотальні репресії проти поляків та віруючих католиків. Всі ці заходи здійснювались на фоні постійних розправ з католицьким духовенством [1]. Наприкінці 1929 р. на Поділлі розпочався процес закриття католицьких храмів та перетворення їх у культурно-освітні установи: клуби, хати-читальні, сельбуди. Так, наприкінці 1929 р. були закриті костьоли у Супрунківцях та Новій Ушиці Кам'янець-Подільського округу. У Новій Ушиці опору парафіян діям влади не було, за

винятком невдоволення окремих сімей (родичів ксьондзів), які намагались вплинути на людей, щоб повернути костьол. З боку ксьондзів опору теж не було помічено. Закриття костьолу в Новій Ушиці, за донесенням в Центральне Польське бюро місцевої влади, непогано вплинуло на польське населення навколишніх регіонів [1]. Незважаючи на це, у шести костьолах Кам'янецького округу, де відбулась служба на Різдво 1930 р., у храмах було, як завжди, багато віруючих.

Наприкінці 1929 р. – на початку 1930 р. місцевими відділами ГПУ було заарештовано багатьох ксьондзів Поділля: генерального адміністратора Кам'янець-Подільської дієцезії кс. Я. Свідерського (його оголосили керівником контрреволюційної організації), кс. С. Ганського, кс. Ф. Чирського, кс. Я. Левинського, кс. С.Квасневського, кс. Я. Ладиго, кс. А. Кобця, кс. А. Матусевича, кс. И. Ненецького, кс. Б. Савицького та інших [2]. Деяким священикам вдалось врятуватись від арешту, перейшовши кордон. Так, кс. Нановський нелегально переправився через річку Збруч до Польщі, де помер 1936 р. Всього у 1930 р. в Україні каральні органи заарештували 49 ксьондзів.

Всім їм співробітники спецслужб інкримінували схожі «злочини»: нелегальний зв'язок із закордоном, шпигунство на користь Польщі, негативне ставлення до заходів радянської влади, зокрема, щодо вилучення церковних цінностей у 1922 р., проведення антирадянської агітації, виховання польської молоді у націоналістичному дусі тощо. Більшість ксьондзів тримались на допитах стійко і не визнавали себе винними. Проте, окремі з них не витримали тортур і під примусом дали матеріал ДПУ для судових процесів. Так, кс. Р. Шишко, якого ще у 1922 р. притягали до судової відповідальності, «визнав», що він був членом контрреволюційної організації, яка нібито під керівництвом біскупа П. Мань-

ковського та кс. К. Носалевського проводила активну роботу на теренах УСРР на користь Польщі. Крім того, він назвав і інших членів міфичної організації (зокрема дунаєвецького ксьондза А. Матусевича та інших) [3].

Методи більшовицького слідства та поведінку католицьких священників проілюструємо на прикладі слідчої справи кс. А. Матусевича. Він народився 1881 року, закінчив у 1912 р. римсько-католицьку семінарію у Петербурзі. З 1920 р. був ксьондзом у Деражні, пізніше був настоятелем Дунаєвецького костьолу, з 1928 р. – адміністратором Миньковецької парафії. У 1924 р. за перехід кордону з Польщею його, як і деяких інших ксьондзів, було умовно засуджено на 1 рік. 20 січня 1930 р. його знову заарештував місцевий відділ ДПУ. На першому допиті священника питали про його ставлення до політики компартії і радянської влади, на що А. Матусевич відповів, що «в силу своїх релігійних переконань не має до радянської влади ворожих почуттів, але разом з тим визнає, що є ідейним противником радянської влади у питанні щодо релігії» [4]. Він категорично заперечував те, що нібито отримував спеціальні антирадянські вказівки від біскупа П. Маньковського та кс. Я. Свідерського, заявив, що з кс. Я. Свідерським розмовляв про все, тільки не про політику, оскільки той давав сурові вказівки ксьондзам не займатись у будь-якому випадку політичними справами.

На наступному допиті 6 лютого 1930 р. кс. А. Матусевич відкинув звинувачення у тому, що підтримував разом з кс. Р. Шишком, кс. А. Недзельським, кс. В. Шиманським, кс. М. Єндрущаком контакти з Польщею. На питання: «Чи вважаєте ви дії ксьондзів, що приховували у 1922 р. цінності, правильними?», відповісти відмовився [5]. Оскільки час йшов, а слідство не просувалось, було вирішено перевезти кс. А. Матусевича до Києва, де з ним почали «працювати»

більш досвідчені слідчі. Проте, заарештований і далі тримався стійко. На допиті 26 лютого 1930 р. він знову заперечив своє співробітництво з польською армією у 1920 р. та свою участь у контрреволюційній організації, про яку нічого навіть не чув. Він твердо заявив, що до моменту арешту нічого такого не робив, що могло б нашкодити радянській владі і взагалі зовсім не цікавився політичною діяльністю, оскільки «не вистачало часу і це було б ризиковано як для мене, так і рідних. До того ж, за словами ксьондза, канонічні правила забороняли займатись політикою.

Наступного дня кс. А. Матусевич відкинув свідчення кс. Р. Шишка та кількох парафіян, які назвали його членом контрреволюційної організації. Визнав лише, що на прохання засланого на Соловки колишнього настоятеля Кам'янецького Кафедрального костельу кс. Ф. Любчинського вислав йому 30 крб. Не добившись зізнання звинуваченого, каральні органи намагались отримати необхідні для себе свідчення за допомогою сусіда ксьондза по камері, якого схилили до співробітництва. Він доносив слідчим про поведінку у камері кс. А. Матусевича, який заявляв: «Я нічого не хочу, лише суду. На ньому я розкажу, якими методами у них слідчі діють. Вони мають проти мене лише поштову картку, яку я дав селянину, який виїхав до Польщі. Подивимося, кому люди повірять – мені чи їм. Працівники ГПУ підробляють матеріал і підсилають до нас людей для того, щоб нас спровокувати, а потім заарештовують. Я розкажу, як вони ведуть слідство з нами, як вони зі мною поводитись у Кам'янецькому ГПУ і Києві, як вони заарештовують ксьондзів, не маючи ні матеріалів, ні фактів. Для мене суд – це перемога. Про це узнають у Польщі» [6].

Одного лише боявся кс. А. Матусевич, що його будуть судити не відкритим судом, а колегією ДПУ, яка відправить

його на Соловки. Він помічав по слідчих, що їм важко переконливо довести до кінця сфальсифіковані матеріали, як у справах так званої «Спілки Визволення України» (до якої нібито входила група української інтелігенції, священників Української автокефальної православної церкви, котрих заарештували наприкінці 1929 р.), «контрреволюційної організації ксьондзів», так і інших сфабрикованих процесах.

Проте, 24 березня 1930 р. справу кс. А. Матусевича, чого він найбільше боявся, розглядав не суд, а Кам'янець-Подільський особливий відділ ГПУ. У звинувачувальному виroku читаємо, що кс. А. Матусевич «проводив активну роботу по вихованню польського населення в націоналістичному дусі, створював серед нього вороже ставлення до радянської влади» [7]. Крім того, йому інкримінували участь у контрреволюційній організації, яка проводила активну роботу на теренах УРСР на користь Польщі. Кс. А. Матусевич категорично заперечував свою участь у контрреволюційній організації, стверджував, що про неї він взагалі нічого не чув. Незважаючи на це, 10 травня 1930 р. судова трійка при Колегії ГПУ УРСР постановила ув'язнити кс. А. Матусевича в концтабір терміном на 10 років.

Інші звинувачені у цій справі ксьондзи, хоч у своїй більшості не визнали своєї вини, теж були засуджені до великих термінів ув'язнення: 5-10 років відбування в концтаборах. Більшість ксьондзів (кс. Ф. Чирського, кс. В. Шиманського, кс. Р. Шишка та інших) було відправлено на заслання до м. Ярославль, що знаходився поблизу Волги. Щоправда, 15 вересня 1932 р., згідно угоди про обмін політичних в'язнів між СРСР та Польщею, радянська сторона одержала від Польщі 40 комуністів-політв'язнів замість групи «контрреволюціонерів», яким дозволили виїхати за кордон. Серед цих осіб було 18 ксьондзів (у тому числі колишній генеральний адміністра-

тор Кам'янецької єпархії кс. Я.Свідерський, вінницький настоятель кс. Я. Левинський, кс. Б. Савицький та інші [8].

Проте доля інших католицьких священиків, заарештованих 1930 р., склалась більш трагічно. Їх постійно перекидали з місця на місце (Сибір, Соловки). У 1931 р. на Соловках помер кс. Ф. Любчинський – колишній настоятель Кам'янець-Подільського Кафедрального Петропавлівського костюлу. У 1935 р. в сталінському таборі в Норильську загинув заступник адміністратора Кам'янецької дієцезії кс. А. Вербицький, у 1936 рр. від важких умов на Соловках помер настоятель Дунаєвецького костюлу кс. А. Матусевич. У 1937-1938 рр. були розстріляні або померли в сталінських застінках колишній проскурівський ксьондз С. Квасневський (на момент чергового арешту очолював парафію костюлу Св. Олександра в Києві), кс. Я. Ладиго, кс. А. Кобець, кс. Ф. Чирський, кс. Є. Перкович, кс. В. Шиманський, кс. Р. Шишко, кс. С. Ганський та багато інших. Реабілітовані вони були лише на підставі пункту 1 Указу Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р. «Про додаткові заходи щодо відновлення справедливості стосовно жертв репресій, що мали місце в період 30-40-х і початку 50-х років».

Внаслідок арештів Кам'янецька дієцезія фактично припинила своє існування. Церковна ієрархія була зруйнована, більшість храмів залишилось без настоятелів. Зменшилась кількість релігійних громад та число віруючих, які до них входили. За даними польського посольства у Москві у 1933 р. в Кам'янецькій дієцезії залишилось лише 13 католицьких священиків у таких парафіях: Кам'янецькій, Бидовецькій (біля Ямполя), Шаровській, Летичівській, Проскурівській, Голованецькій і Барській. Крім того, було кілька священиків, які не мали встановленої парафії [9].

Під час закриття храмів чимало парафіян було або заарештовано, або заслано каральними органами. За донесенням польського посольства в УСРР: «Закриття костьолів знищило водночас можливість контактів польського населення з ксьондзами – єдиним діяльним польським інтелігентним чинником, який залишився на теренах України» [10]. Взагалі Римсько-католицька церква разом із знищеною ГПУ у 1930 р. УАПЦ, зазнала найбільших втрат у ці роки, порівнюючи з іншими релігійними громадами.

Арешти та переслідування католицьких священників продовжувались і в наступні роки. Наприкінці 1935 – на початку 1936 рр. було заарештовано і засуджено 10 з 12 ксьондзів, які продовжували ще здійснювати служіння на теренах Вінницької області. Останні нібито «під виглядом релігійної діяльності проводили глибоко націоналістичну і шпигунську роботу, залучали до нього контрреволюційний, фанатичний релігійний актив» [11]. Після цього на території області залишилося лише два ксьондзи: кс. Я. Бридицький у Кам'янці-Подільському (обслуговував одночасно Кафедральний, Домініканський, Вірменський, Тринітарський костьоли), кс. Котик – у Ярмолинецькому районі.

У 1935-1936 рр. сталінське керівництво вирішило завдати Католицькій Церкві останнього, смертельного удару. Цього разу питання взагалі стояло про знищення конфесії на теренах СРСР. З цією метою було прийнято рішення перетворити всі католицькі храми у культурні установи і організувати самоліквідацію католицьких громад. Місцеві органи влади «влаштовували» збір підписів жителів на користь закриття костьолів. Він проходив з порушенням всім норм людської моралі та законності. Залякані люди змушені були із цим погоджуватись.

В архівах є чимало документів, що стосуються закриття католицьких храмів. У них можна побачити сотні підписів людей з проханням перетворити костьоли у культурно-освітні установи, але зміст всіх цих звернень напрочуд подібний, неначе писаний під кальку, оскільки він був організований партійними та місцевими державними органами.

Слід зазначити, що спочатку влада, побоюючись вибуху народного незадоволення, зробила своєрідну розвідку і змушувала католицькі громади підписувати своєрідні «договори» на передачу католицьким храмам різним державним установам в «оренду». Наприклад, 13 серпня 1935 р. уповноважена Кам'янецького Домініканського костюлу Р. Пекарська була змушена підписати «угоду» з дирекцією Довжоцького спиртозаводу, за якою в костюлі до 1 листопада 1935 р. повинно було зберігатись зерно. Дирекція заводу із свого боку зобов'язувалась звільнити по можливості храм раніше цього терміну. Проте, влада і не думала повертати храм віруючим, а просто намагалась приховати свої злочинні дії виглядом законності.

29 жовтня 1935 р. Кам'янецька міська рада ухвалила: «Зважаючи на те, що Кафедральний костюл більше року не функціонує, ніяких релігійних обрядів там не виконується, що 349 виборців польської нацменшості клопочуть про закриття костюлу та використання його під культосвітні установи, Президія Кам'янець-Подільської міської ради ухвалює Кафедральний костюл закрити і передати його під музей» [12].

4 грудня 1935 р. ЦВК УСРР затвердив постанову про передачу під культустанови Домініканського, Тринітарського, Кафедрального, Вірменського костюлів Кам'янця-Подільського, католицьких храмів у Голоскові, Зіньківцях, Жванці, Китайгороді. 20 січня 1936 р. міська влада приступила до ви-

конання цієї постанови. Домініканський костюол Кам'янця був переданий під склад для зерна, Вірменський – під шкільні майстерні, Тринітарський – під склади місцевого гарнізону, Кафедральний – під природничий музей. Приміщення колишнього, ліквідованого ще при царизмі, жіночого Домініканського монастиря були передані під в'язницю. Пізніше там утримували репресованих громадян. У Вінницькій області на початок 1935 року діяло 77 костюолів, у грудні цього ж року функціонувало 37. У донесеннях НКВС від 13 липня 1936 року повідомляється, що «на території області регулярно діючих костюолів немає, а тільки 8 каплиць, які час від часу використовуються самими віруючими.

На Поділлі були створені спеціальні комісії по вилученню майна храмів, до яких залучались працівники виконкомів, члени рад. В окремих випадках парафіяни чинили опір, намагаючись порятувати церковні цінності. Так, у квітні 1936 року Кам'янець-Подільська комісія писала на адресу місцевої міліції, що «уповноважений релігійної громади Китайгородського костюолу громадянин Боратинський, що мешкає в Дерев'янах, відмовляється передати комісії ключі від костюолу» [13]. Комісія просила зробити розпорядження про арешт Боратинського та доставити його разом з ключами до Китайгородської сільради.

Закриття костюолів не викликало на Поділлі такого серйозного опору вірних як у 1922 р., коли з храмів забирали церковні цінності, оскільки чимало поляків католиків було депортовано до Казахстану або репресовано. У довоєнний період католицькі храми Кам'янецької єпархії, крім тих, які були знищені або розібрані (наприклад у Проскурові, Оринині та ін.), використовувались таким чином. Костюоли у Городку, Летичеві, Маниківцях, Деражні залишились пустими, а Струзький, Гречанський, Китайгородський та інші костюо-

ли використовувались для зберігання зерна. Це викликало гостре невдоволення людей. Так 13 травня 1937 р. на ім'я першого секретаря Кам'янецького окружного комітету партії П. Корженка надійшло секретне повідомлення, в якому говорилося, що «польські націоналісти» використовують для своєї мети те, що в двох костьолах Кам'янця, Голоскові та Китайгороді зсипано зерно колгоспів. Керівник оргвідділу НКВС Нутельс пропонував використовувати костюольні приміщення лише під культурно-освітні установи. Проте цього у більшості випадків зроблено не було [14].

Станом на 20 березня 1937 р. у Вінницькій області ще залишалось 2450 католицьких активістів, але їх кількість щомісяця зменшувалась. Ксьондзів на Поділлі більше не залишилось. Під час масових репресій 1937-1938 рр. чимало католиків було репресовано у справі «Польської організації військової». Крім того, багато віруючих заарештовано за належність до інших контрреволюційних організацій. Так, на початку 1937 р. на Кам'яниччині було «викрито» діяльність польського Червоного Хреста, що нібито проводив контрреволюційну роботу під проводом ксьондзів.

Сталінські широкомасштабні репресії призвели до того, що напередодні вторгнення нацистських військ в Україну на теренах Поділля не залишилось жодного діючого католицького костюола і католицької громади, а священнослужителі практично всі були репресовані.

Отже, у 1930-ті роки радянська влада проводила на Поділлі (на відміну від періоду «нової економічної політики») виключно репресивну політику щодо римсько-католицької спільноти. Вона супроводжувалась арештами священників, парафіян, закриттям та нищенням церков. Це призвело до припинення діяльності Римсько-католицької Церкви наприкінці 1930-х рр.

Примітки

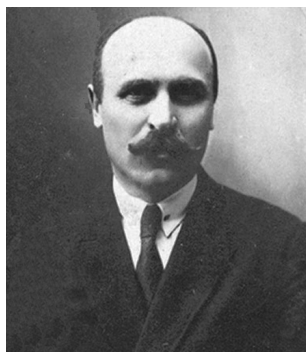
1. Album kapelanów diecezji Łucko-Żytomierskiej i Kamienieckiej (zebrał i uioiży Jerzy Filipowicz). – 1937. – S. 34; 2. ДАХМО. – Ф. 335. – Оп. 1. – Спр. 677. – Арк. 15; 3. ЦДАГО України. – Ф.п. 1. – Оп. 20. – Спр. 3096. – Арк. 6; 4. ДАХМО. – Ф.р. 6193. – Оп. 12. – Спр. 19263. – Арк. 1; 5. Там само. – Арк. 12-13; 6. Там само; 7. Там само; 8. Skalski T. Terror i cierpienie. Kościół katolicki na Ukrainie 1900-1932: Wspomnienia. – Lublin, Rzym, Lwow, 1995. – S. 11-15; 9. Archiwum Akt Nowych. – № 322 – Ministerstwo Spraw Zagranicznych – Sygnatura 6699; № 510.-Ambasada RP w Moskwie. – Sygnatura 95; 10. Там само; 11. ДАХМО. – Ф.р. 335. – Оп. 1 – Спр. 677. – Арк. 5; 12. ДАХМО. – Спр. 564. – Арк. 2; 9, Спр. 538. – Арк. 1; 13. ДАХМО. – Ф.р. 335. – Оп. 1.- Спр. 15. – Арк. 86; 14. ДАХМО. – Ф.р. 338. – Оп. 21. – Спр. 111. – Арк. 42.

ПЕРСОНАЛІЇ

ФРАНЦ АНДРІЙОВИЧ КОНДРАЦЬКИЙ

У 1920-х – на початку 1930-х рр. в вищих навчальних закладах Кам'янця-Подільського працювало чимало відомих вчених: істориків, філологів, зоологів, ботаніків, представників інших наук. Їх плідній праці присвячено чимало наукових статей та доповідей. Особливо велику увагу сучасні дослідники приділяють вивченню життєвого та творчого шляху активних учасників Української національно-демократичної революції 1917-1920 рр. та колишніх викладачів Кам'янець-Подільського Державного українського університету. Однак, необхідно визнати, що діяльність деяких керівників навчальних та наукових закладів, котрі в часи політики «українізації» працювали в подільському регіоні, продовжує залишатись поза увагою істориків та краєзнавців. Зокрема, це стосується активного діяча Українських національно-визвольних змагань 1917-1921 рр., а пізніше ректора Вінницького і Кам'янець-Подільського Інститутів народної освіти (ІНО) Франца Андрійовича Кондрацького.

Франц Андрійович Кондрацький народився 27 серпня 1884 року в селі Вежавіца (Галичина) в сім'ї сільсько-

Франц Кондрацький

господарського робітника. Після здобуття середньої освіти поступив до Львівського університету, філософський факультет якого успішно закінчив у 1910 р, отримавши спеціальність «Філософія і філологія». Згодом протягом кількох років викладав українську мову в українській приватній гімназії. Проте початок першої світової війни перервав його педагогічну працю. Ф.Кондрацького було мобілізовано до австро-угорської армії, а згодом – призначено командиром роти. Коли в листопаді 1918 р. розпочалась Західноукраїнська революція Ф.Кондрацький взяв найактивнішу участь у боротьбі галичан проти поляків за незалежність. Вступив до лав Української Галицької армії і брав участь у бойових діях УГА проти польських загонів. У квітні 1919 р. увійшов до сформованої в цей час Десятої Янівської бригади, що входила до складу Першого корпусу УГА і відзначилась в боях на польському фронті під Брюховичами, Лисою Горою, згодом під Плуговим та Вигнанкою. Оскільки боротьба з польською армією закінчилась для галичан невдало, сотник Ф. Кондрацький (як і більша частина вояків УГА) за погодженням з керівниками УНР в липні 1919 р. опинився на Кам'яниччині. Згодом очолив Десяту Янівську бригаду, яка в складі відомої Арміїської Групи генерала А.Кравса боролась проти більшовиків під Вінницею, Калинівкою, Юр'івкою, Микуличами [1]. Саме ця бригада 31 серпня 1919 р. першою із частин УГА увійшла до Києва. Щоправда дуже скоро галичан витіснили звідти частини білогвардійської Добровольчої Армії.

Восени 1919 р. Ф. Кондрацький у складі УГА брав участь у боротьбі проти білогвардійців і пережив всі труднощі військового часу. У нас, на жаль, немає відомостей про те, як він поставився до договору, що в листопаді 1919 р. уклав головнокомандувач УГА генерал М.Тарнавський з Добровольчою Армією, але судячи із його наступних кроків не дуже при-

хильно. Невдачі білогвардійців у боротьбі проти більшовиків на початку 1920 р. призвели до того, що УГА опинилась в надзвичайно важкому становищі. З півночі швидко наступали радянські війська. В цих складних умовах 3 лютого 1920 р. керівництво Начальної Команди УГА прийняло ухвалу переправитися до Румунії через річку Дністер. Генерал О.Микитка дав наказ робити переправу негайно, навіть без згоди румунського керівництва, як доказ того, що УГА ніколи не була й не збирається бути зняряддям більшовицької влади. Комендантом усіх галицьких частин, які залишались на території України, було призначено сотника Ф.Кондрацького [2]. Це свідчить про його великий авторитет серед галицьких офіцерів та вояків.

Однак, з'ясувалось, що лише невеликі частини УГА виявили бажання перейти на румунську територію і продовжувати бути союзниками Антанти. Більшість війська прагнула до об'єднання з більшовиками. До більшості примкнув і Ф.Кондрацький. Розкол УГА став очевидним. Чимало її вояків увійшли до складу Червоної Української Галицької армії (ЧУГА), яка пішла на прямий контакт з більшовиками. 6 лютого 1920 р. з Вінниці до Києва, в якому в той час утвердилась радянська влада, виїхала велика представницька галицька делегація військових і партійних діячів. Головою цієї делегації був Франц Кондрацький. Він та інші члени делегації швидко зрозуміли, що доля ЧУГА вирішується у Москві. Проте галичанам довелось прийняти всі умови реорганізації своєї армії, які зводились до того, що галицькі корпуси повинні були увійти в повне підпорядкування дивізій Червоної Армії, а Українська Галицька Армія як самостійна одиниця взагалі ліквідовувалась. Після укладення договору в Києві був створений ревком, який повністю опинився в фарватері більшовицької політики.

У лютому 1920 р. як результат укладеного договору галичани розпочали боротьбу з денікінцями. В цьому ж місяці після реорганізації попередній ревком ЧУГА було розпущено, а всі справи армії було передано Наркомату комуністичної партії (більшовиків) Східної Галичини і Буковини. Франц Кондрацький став начальником оперативно-адміністративного відділу ЧУГА.

Коли в квітні 1920 р. розпочалась війна більшовиків з поляками та невеликими частинами УНР галичани були кинуті на польський фронт. Однак, воювати з бійцями УНР вони не хотіли. Наприкінці квітня 1920 р. друга та третя бригади ЧУГА потрапили в оточення польських військ, ними були роззброєні і потрапили в табори для інтернованих. Через кілька тижнів ЧУГА як військова одиниця взагалі перестала існувати.

Залишки ЧУГА були переправлені до Казані, де ще з 7 серпня 1919 р. за наказом голови Реввійськради Л. Троцького діяв спеціальний центр підготовки резервів для Червоної армії. Вже 21 травня 1920 р. до Казані почали прибувати ешелони з України, в яких під конвоєм привозили галицьких стрільців і старшин. Першим був Запасний кіш УГА з Києва – близько 1200 старшин і стрільців. Згодом до них приєдналися інші частини, в тому числі Перша галицька сотня під командуванням недавнього курінного отамана 10-ї Янівської бригади УГА Франца Кондрацького. У його підпорядкуванні було 207 осіб. З колишніх загонів УГА сформували робочі сотні. Вони були зосереджені на різних промислових об'єктах Московсько-Казанської залізниці. Зокрема, сотня Ф.Кондрацького працювала на станції Грива Борковська, де ремонтувала залізничні колії.

Робочий день тривав звичайно 8-12 годин. Увечері проводилися навчання: діяли школи малописьменних, політкур-

си, партійні школи. Москва не залишала галичан без уваги, вимагала посилити серед них партійно-політичну роботу, ідеологічну обробку. Для виконання цих наказів у кожній сотні впроваджено посади політкомісарів, на які новостворене Галбюро при політвідділі армії підбрало старшин, здебільшого із галицької інтелігенції, які під час повального прийому в партію в ЧУГА стали членами або кандидатами в члени РКП(б). Їх зусиллями у сотнях було налагоджено діяльність політгуртків чисельністю 20-40 слухачів, школи для неграмотних і малограмотних. Саме в цей час Франц Кондрацький вступив до лав КП(б)У [3].

Побутові умови для нормального життя були несприятливі. Галичани жили здебільшого у залізничних товарних вагонах по 30 чоловік. Лише сотня Ф.Кондрацького проживала частково у бараках, та сотня Л.Рубінгера розмістилася в селищі на приватних квартирах. Були проблеми з харчуванням, та з одягом. Адміністрація залізниці не виявляла жодної дбайливості, зневажливо ставилася до заяв галичан щодо поліпшення умов праці і життя. Відтак, Галбюро пропонувало відкликати галицьку сотню до Казані.

Коли улітку 1920 р. Червона армія розгорнула на польському фронті загальний наступ і її війська вступили на територію Галичини, керівництво Радянської Росії мало намір створити на її теренах радянську республіку. Відтак становище галичан у Казані радикально змінилося. 11 липня начальник Польового штабу РВР Республіки П.Лебедев надіслав командарму Запасної армії телеграму з наказом: «Головком Каменев розпорядився прискорити перетворення галицьких робітничих сотень у стройові частини. Організувати військовий вишкіл. Заняття проводити на рідній мові. 200 чоловік відправити до Харкова на командирські курси негайно» [4]. Серед галичан поширюється рух за якнайскорішу відправку

на польський фронт, тобто в Галичину. Франц Кондрацький разом з іншими старшинами виїжджає на фронт. Невдовзі галичани прибули до Вінниці і влилися до складу 45-ї стрілецької дивізії, але взяти участь в боях на польському фронті їм так і не вдалося. Контранаступ польської армії восени 1920 р. та невдачі Червоної Армії зробили нереальними більшовицькі плани створення Радянської Галицької республіки.

У листопаді 1920 р. Франц Кондрацький залишає військову службу і починає працювати в Народному Комісаріаті освіти (НКО) Радянської України. Займався переважно питаннями реорганізації системи освіти, українізації освітніх закладів тощо. В Харкові він пропрацював до лютого 1922 р., після чого був відраджений НКО до Вінниці на посаду ректора міського ІНО.

Вінницький ІНО був створений на базі місцевого учительського інституту, який розпочав діяти у 1912 р. У 1920 р. учительський інститут було реорганізовано в інститут на-

Будівля інституту народної освіти, 1920-і роки

родної освіти, в якому функціонувало два відділення – дошкільне та шкільне. При ІНО існували також педагогічні курси. На 1 січня 1921 р. загальна кількість студентів становила 212 осіб, а педагогічний колектив складав 20 чоловік. У листопаді 1922 р. Вінницькому інституту народної освіти було присвоєно ім'я В. І. Леніна. У Вінниці Франц Кондрацький поряд із керівною роботою викладав педагогічні дисципліни. Проте, слабкий матеріальний стан інституту, обмаль досвідчених викладачів призвели до того, що на початку 1924 р. Вінницький ІНО був переведений до Кам'янця-Подільського і об'єднаний з місцевим ІНО [5].

Після цього Франц Кондрацький був призначений завідувачем Сутиського агротехнічного технікуму (Вінницька округа) імені Т.Шевченка. Багато зробив для покращення його матеріальної бази та вдосконалення навчального процесу, сприяв українізації цього закладу. На початок 1925 р. все викладання в Сутиському сільськогосподарському технікумі було повністю переведено на українську мову.

Однак, на цій посаді Франц Андрійович працював недовго. 31 вересня 1925 р. згідно наказу Головпросвіти він був призначений деканом Кам'янець-Подільського ІНО, змінивши професора І.Любарського – колишнього викладача Кам'янець-Подільського Державного Українського університету. На цій посаді пропрацював до початку 1927 р. Таке призначення можна пояснити виключно ідейними та прагматичними причинами. В Кам'янець-Подільському ІНО в середині 1920-х рр.. викладало багато вчених, які свого часу активно боролись за незалежну УНР (професори Н.Гаморак, В.Геринович, І.Любарський та інші) і знаходились під підозрою місцевих відділів ГПУ. В той же час серед академічного складу ІНО не було жодного комуніста. Призначення члена КП(б)У Ф.Кондрацького на цю високу керівну адміністра-

тивну посаду повинно було посилити комуністичний вплив на навчально-педагогічний процес та поставити під контроль працю безпартійних викладачів інституту [6].

Цій же меті відповідало призначення Ф.Кондрацького в січні 1927 р. на посаду керівника науково-дослідної кафедри (НДК) природи і сільського господарства Поділля, що діяла в цей час при міському сільськогосподарському інституті.

Науково-дослідна кафедра історії та економіки Поділля була створена при Кам'янець-Подільському ІНО ще у 1922 році за ініціативою відомого історика Є.Сташевського. До її складу увійшли знані науковці П.Клепатський, П.Клименко, Ю.Сіцінський. Згодом більшість членів кафедри залишили місто над Смотричем і її тимчасово очолював професор І. Любарський, якого однак керівники НКО не затверджували на цій посаді, бо він мовляв не відповідав вимогам «пролетарської» вищої школи. У своїй роботі кафедра приділяла головну увагу історичним, етнографічним та філологічним дослідженням.

Як правило аспірантський склад НДК комплектувався передусім із партійно-комсомольського активу або за рекомендацією партійних органів. Проте, у науково-дослідній кафедрі історії та економіки Поділля проходили наукову підготовку особи, котрі раніше конструктивно працювали в культурно-освітніх закладах УНР: В.Герасименко, Ю.Філь, Ф.Шумлянський, М.Ясінський, М.Карачківський та інші. Це свідчить про відносну демократію у науково-освітньому житті Кам'янця-Подільського у 1920-ті роки.

Проте переважно гуманітарна спрямованість НДК часто викликала нарікання з боку місцевих комуністів та комсомольців. Так, 15 серпня 1925 р. головний редактор міського часопису «Червоний кордон» письменник С.Божко гнівно писав: «У нас є науково-дослідна кафедра, але наукової робо-

ти в Кам'янці як кіт наплакав. Самою головною хибою постанови наукової роботи в Кам'янці є відсутність вчених марксистів...» [7]. Цілком очевидно, що затвердження Франца Кондрацького на посаду голови науково-дослідної кафедри повинно бути усунути цей з точки зору офіційної влади суттєвий недолік. На цій посаді він залишався до травні 1930 р, коли рішенням центральних органів освіти всі науково-дослідні кафедри у вищих навчальних закладах УСРР були ліквідовані.

За часи керування НДК Ф.Кондрацьким вона втратила свою попередню переважно гуманітарну спрямованість. Головна увага після переходу кафедри у відання місцевого сільськогосподарського інституту почала приділятися природничим та прикладним дисциплінам. Вся практична робота НДК в другій половині 1920-х рр.. здійснювалась в підсекціях прикладної геології і ґрунтознавства, прикладної ботаніки, зоології, фітотехнічних і інтенсивних культур, зоотехнічній та мови. Слід віддати належне Францу Андрійовичу. Робота членів кафедри значно інтенсифікувалась, вийшов збірник наукових праць, йому вдалось залучити чималі кошти на проведення наукових досліджень у галузі агрономічних та зоотехнічних наук тощо. Поряд із тим значно менша увага приділялась історичним та філологічним дослідженням, що збігалось із тодішньою культурно-освітньою політикою КП(б)У, яка основну увагу звертала на так звані «прикладні» науки, що могли принести швидку виробничу користь.

Поряд із адміністративною працею Ф.Кондрацький займався і викладацькою роботою. У лютому 1926 р. його було затверджено професором суспільствознавства другої групи. Викладав історичний матеріалізм, деякі інші філософські дисципліни. Основними базовими роботами для підготовки лекцій для студентів були (як це свідчить робочий план

Ф.Кондрацького) праці М.Бухаріна, Г.Плеханова, Й.Сталіна та Деборіна.

Значно менше уваги приділяв Ф.Кондрацький науковій роботі. В анкеті, що була написана в 1927-році, відмічено, що він є автором шести наукових праць з античної філології: зокрема науково-популярних розвідок про «Золотий вік» у римлян, поему Гомера «Іліада» та інших. Однак більшість цих розвідок була написана Ф.Кондрацьким ще під час навчання в Львівському університеті, або під час роботи в українській гімназії. Незважаючи на це, Франц Андрійович був призначений головою секції наукових робітників Кам'янець-Подільського, хоч і значно поступався своїми науковими здобутками багатьом її членам. Однак партійна приналежність ставила його вище за рангом в тодішній соціальній радянській (в тому числі і науковій) ієрархії.

Протягом другої половини 1920-х рр.. Ф.Кондрацький був в числі авторів різних політичних декларацій наукових співробітників Кам'яниччини, в яких висловлювалась повна лояльність радянській владі. Зокрема, його підпис стоїть під «Декларацією наукових робітників Кам'яниччини до 100-річчя Жовтня», що була опублікована у місцевій пресі. У ній, зокрема, висловлювалась переконаність в тому, що лише «соціалістична революція могла піднести українські працюючі маси на становище господаря й відкрити широке поле для розвитку української національної культури» [8].

Влітку 1928 р. директор інституту географії УАН С.Рудницький запросив тодішнього ректора Кам'янець-Подільського ІНО, відомого українського географа, краєзнавця та геолога В.Гериновича перейти на роботу до цієї наукової установи. Це запрошення В.Геринович прийняв. Свої справи він передав Ф.Кондрацькому, який з вересня 1928 р. став ректором Кам'янець-Подільського ІНО. Протягом кількох

років він очолював заклад, що в цей час мав три факультети: соціально-економічний, фізико-математичний та агробіологічний.

Працювати йому доводилось у складних умовах, викликаних зміною суспільно-політичної ситуації в УСРР. Наприкінці 1920-х рр.. відновились широкомасштабні репресивні заходи радянської влади щодо української науково-освітньої інтелігенції. Виконуючи накази з НКО, Франц Андрійович змушений був проводити у 1929 р. соціальні чистки студентського складу ІНО і виключати з інституту дітей так званого «нетрудового елементу», писати доповідні записки про викладачів ввіреного йому закладу. Так, його доповідна записка подана на ім'я заступника наркома освіти Приходька фактично призвела до арештів кількох викладачів ІНО: зоолога Олекси Кожухіва, біолога Антона Шумлянського, літературознавця Юхима Філя. Наприкінці серпня – на початку вересня 1929 р. вони були заарештовані кам'янецьким ГПУ, а керівництво ІНО, не чекаючи вироку суду, вже наприкінці жовтня 1929 р. поставило питання перед НКО про зняття зі штатних посад викладачів О.Кожухіва та А.Шумлянського [9].

Після реорганізації ІНО Франц Кондрацький почав працювати директором Кам'янець-Подільського Інституту соціального виховання (ІСВ), однак 20 квітня 1931 р. був звільнений з цієї посади і згідно призначення НКО був відряджений до Дніпропетровського ІСВ, де почав завідувати кафедрою філософських дисциплін. Він здав справи професору всесвітньої історії П.С.Пальку, який тільки в березні 1931 р. почав працювати в Кам'янці-Подільському і одразу – на посаді помічника директора ІСВ по навчально-педагогічній роботі.

1933 рік був одним із найтрагічніших в історії української науки та освіти. За сфальсифікованими звинуваченнями в

сталінські в'язниці та табори потрапило чимало відомих вчених, працівників культури та освіти. Не обминули репресії і Дніпропетровщину. Чимало науковців та працівників вищої школи Дніпропетровська проходили за резонансними справами. Так, ще у 1929 р. по сфальсифікованим звинуваченням у справі «СВУ» були заарештовані професор В.Пархоменко, вчителька Л.Біднова – дружина видатного українського історика В. Біднова, який у 1919-1920 рр. викладав в Кам'янець-Подільському Державному українському університеті, а пізніше опинився за кордоном. У 1931 р. у справі так званого «Українського національного центру» був кинутий за ґрати викладач Г.Коссак. Нарешті у 1933 р. у справі так званої «Української військової організації» (УВО) разом із групою викладачів філософських дисциплін інших вищих навчальних закладів Радянської України було заарештовано Франца Кондрацького. Йому безпідставно інкримінували підтримку буржуазно-націоналістичної контрреволюції, проведення шпигунської діяльності, намагання відновити незалежну Українську державу [10]. В цьому ж році заарештували багатьох інших учасників колишньої ЧУГА, які, в період проведення політики «українізації» плідно працювали в різних регіонах Радянській Україні. Подальший життєвий шлях Ф.Кондрацького загубився в сталінських таборах. Відомо лише, що часів тоталітарного терору йому пережити не вдалося.

Доля Ф.Кондрацького є типовою для тих представників західноукраїнської інтелігенції, життєвий шлях яких прийшовся на події світової війни та Української національно-демократичної революції 1917-1920 рр., котрі пізніше щиро повірили у більшовицькі гасла. У своїй діяльності він діяв як типовий «націонал-комуніст», намагався поєднати класовий та національний чинники, старанно втілював у життя офі-

ційну політику «українізації». Однак, в умовах її згорання ті науковці та громадські діячі, які свого часу сприяли утвердженню радянської влади, вже не були потрібні творцям тоталітарного політичного режиму і фактично були приречені на загибель.

Примітки:

Завальнюк О.М, Олійник С.В. Українська Галицька армія на Поділлі. – Кам'янець-Подільський, 2001. – С. 7; 2. Савчук Б., Солдатенко В. Союз Української Галицької армії з більшовиками в січні-квітні 1920 р.// Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень. – К., 2002. – Випуск 18. – С. 156-157; 3. Завальнюк О.М., Олійник С.В. Вказана праця. – С. 83; 4. ДАХМО. – Ф.р. 302. – Оп. 2. – Спр. 244. – Арк. 61; 5. Державний архів Вінницької області. – Ф. 254. – Оп.1 – Спр. 195. – Арк. 1; 6. ДАХМО. – Ф. 302. – Оп. 2. – Спр. 244. – Арк. 60; 7. Червоний кордон. – 1925. – 15 серпня; 8. Червоний кордон. – 1927. – 7 листопада; 9. 10. ДАХМО. – Ф. 302. – Оп. 4. – Спр. 37. – Арк. 1-7, ДАХМО. – Ф.р. 302. – Оп. 4. – Спр. 37. – Арк. 19; 10. Стороженко. І.С. Дніпропетровськ. Віхи історії. – Дніпропетровськ: Грані, 2001. – Розділ. Дніпропетровськ у 1920-30-ті рр.

ІВАН АНТОНОВИЧ ЛЮБАРСЬКИЙ – ВИЗНАЧНИЙ ПРОВІДНИК ПОЛІТИКИ «УКРАЇНІЗАЦІЇ» НА ПОДІЛЛІ

Серед тих українських вчених, працівників освіти, які спільно працювали у Кам'янець-Подільському Інституті народної освіти (ІНО), варто відмітити мовознавця та літературознавця, одного із організаторів українського навчально-методичного процесу на Поділлі, активного діяча політики «українізації» Івана Антоновича Любарського. Його життєвий та творчий шлях ще не знайшов свого належного висвітлення в українській історичній та краєзнавчій літературі.

Іван Любарський

Іван Антонович Любарський народився 15 жовтня 1893 р. в Слободі Сеньків Куп'янського повіту Харківської губернії у селянській сім'ї. Закінчив Харківську Духовну семінарію, після чого у 1914 р. поступив до Київської Духовної Академії. Навчався там добре, спеціалізувався на вивченні античних мов, давньогрецької та давньоримської літератури. Почав проявляти себе у науковій роботі. Не випадково, що після закінчення навчання він керівництвом Академії був 15 червня 1917 р. залишений професорським стипендіатом на кафедрі грецької мови. Працював над різними проблемами історію розвитку давньогрецької мови. На цей час приходяться його перші наукові праці, що були надруковані в різних наукових виданнях Києва. Зокрема, у

статті «Взаємовідношення вселюдського і національного в історії» розкривалось цікаве питання про взаємозв'язок локальної історії із всесвітньою. Крім того, у 1917-1918 рр. було надруковано такі науково-популярні роботи: «Сучасні західні студії по філології», «Історія грецької трагедії». Кілька праць молодого дослідника залишились у рукописах: «Про вимову у грецькій мові», «Фонетика сусідніх голосних звуків в мові Арістофана». 24 серпня 1918 р. професорський склад Київської Духовної академії рекомендував Івану Антоновичу взяти участь у конкурсі на посаду приват-доцента кафедри грецької мови [1].

Однак, ситуація у Києві наприкінці 1918 р. була надзвичайно складною у зв'язку з повстанням Директорії УНР та падінням Гетьманату Павла Скоропадського. Мабуть, саме тому Іван Антонович наприкінці 1918 р. охоче прийняв пропозицію ректора Кам'янець-Подільського державного українського університету професора І.Огієнка посісти посаду приват-доцента на кафедрі античної філології цього вищого навчального закладу. На початку 1919 р. він переїжджає до Кам'янця-Подільського. Деякий час працював на богословському факультеті, а 29 жовтня 1919 р. був затверджений на посаді приват-доцента на кафедрі класичної філології історико-філологічного факультету.

Почав викладати «Історію античної літератури», грецьку та латинську мови. Самостійно, а також спільно із відомим чеським лінгвістом професором В.І. Петром написав кілька підручників та посібників для студентів, зокрема «Лекції по історії грецької літератури», «Граматика грецької мови», «Енеїда Вергілія та Котляревського». Ці роботи поширювались в рукописах серед студентів. Поруч із навчальною та методичною роботою Іван Антонович займався і адміністративною працею. 3 серпня 1919 р. до початку жовтня 1920 р.

він тимчасово виконував обов'язки секретаря історико-філологічного факультету університету [2].

Прихід більшовиків Іван Антонович, як і багато його колег, зустрів насторожено, адже він брав участь у діяльності різних інституцій УНР, у організації українського автокефального церковного руху, сприяв українізації православної церкви. Але він не наслідував прикладу професорів І.Огієнка, Л.Білецького, Д.Дорошенка, С.Русової та інших і не емігрував за кордон. Разом з дружиною, сином та дочкою та тещею він залишився у Кам'янці-Подільському. Після реорганізації університету в Інститут народної освіти (ІНО) та сільсько-господарський інститут продовжив викладати на факультеті професійної освіти ІНО. Оскільки він не брав великої участі у політичному житті в період Української національно-демократичної революції 1917-1921 рр., не був членом жодної політичної партії, то радянській репресії його спочатку не торкнулись. На факультеті професійної освіти І.А. Любарський викладав грецьку ліричну поезію, латинську мову та історію матеріальної культури античного періоду. У 1922 р. написав ще кілька наукових праць та одну науково-популярну брошуру.

М.Петанів

Проте на початку 1923 р. у зв'язку із реорганізацією ІНО факультет професійної освіти був скасований. У цьому зв'язку ряд навчальних дисциплін було ліквідовано, а викладачі, котрі проводили заняття з цих предметів, позбувались роботи. Так, з 7 лютого 1923 р. І.Любарський разом із літературознавцем К.Копержинським, фізиком

М.Ретановим, хіміком О.Полонським та групою інших викладачів був звільнений з ІНО «за скороченням штатів» [3].

Щоправда, довго без роботи він не залишався. Після усунення восени 1922 р. за політичними та релігійними мотивами від керівництва Кам'янець-Подільського археологічного музею визначного дослідника Поділля Юхима Сіцінського ця установа опинилась у скрутному становищі. Її керівником був призначений студент ІНО І.Стойкевич, який не мав жодного досвіду історико-краєзнавчої роботи. Експонати псувались, деякі колекції були розформовані, нові виставки та експозиції не створювались. Щоб покращити стан музею 24 лютого 1923 р. І.А. Любарський міським відділом профосвіти був призначений тимчасово виконуючим завідувачем музеєм. На цій посаді він працював близько одного року і завдяки його діяльності вдалось дещо покращити стан цієї культурно-освітньої установи. Однак, згодом його знову запросили викладати у місцевому ІНО. Причиною цього стала така подія.

Наприкінці 1923 р. викладач історії матеріальної культури професор П.Клименко просив керівництво ІНО надати йому наукове відрядження до Вінниці. Йому у цьому було відмовлено, оскільки починались заняття в інституті. Тоді він без дозволу керівництва ІНО самовільно виїхав до Вінниці, не вказавши причини цього кроку. Внаслідок цього ті заняття з історії матеріальної культури, які проводив П.Клименко були передані І.Любарському [4]. Він також почав проводити заняття з античної філології.

У серпні 1923 р. почалась проголошена ЦК КП(б)У, ВУЦВК, РНК УСРР політика «українізації». Необхідно було підготувати велику кількість учителів з української мови, літератури, історії та географії України для ефективного проведення цієї політики у державних, адміністративних, радянських установах та закладах, де створювались курси та гурт-

ки з українознавства. З метою підготовки вчителів викладачі ІНО часто влаштовували для молодих педагогів спеціальні курси. Так, у серпні 1924 р. І. Любарський читав лекції з української мови та літератури на політичних педкурсах, організованих для вчителів Проскурівського округу.

Українізація радпарату.

Перевірка знання мови в справі українізації.

Центральна комісія встановила остаточний термін іспитів в званні української мови. В центральних установах іспити будуть закінчені до 15 січня 1926 року, а по всій Україні до 1-го лютого цього року.

Що до знання української мови, всіх службовців буде поділено на три категорії:

- 1) до 1-ї категорії буде залучено тих службовців, що добре знають українську мову (говорять, грамотно пишуть, та перекладають з російської на українську та навпаки),
- 2) до другої категорії тих службовців, що за допомогою словника добре перекладають з російської на українську та навпаки й володіють українською мовою в межах повсякденного вжитку.

До третьої групи буде залучено осіб, що не знають української мови (не володіють мовою, пишуть неграмотно та погано перекладають).

(Службовців, що їх віднесено

при перевірці знав української мови до 3-ої категорії, буде в свою чергу розподілено на 3 групи; до 1-ї групи ввійдуть ті, що виявили негативне або вороже відношення до українізації—такі будуть звільнені зі служби.

До другої категорії ввійдуть службовці, що з незалежних від них причин (хвороба, відпуск, командировка) не мали можливості вивчитись української мови; для таких буде встановлено додатковий 3-ї місячний строк.

До 3-ої групи буде віднесено всіх тих службовців, що не добре вивчили українську мову з причин, що залежать від них самих, а не від установи, де вони працюють, або від характеру їхньої роботи і т. вист. Особи, що належать до цієї групи вважатимуться умовно звільненими зі служби і від них буде взято підписку в тім, що протягом 8-х місяців вони вивчать українську мову.

Постанова про українізацію радпарату, опублікована в часописі «Червоний кордон» від 5 січня 1926 р.

І у наступні роки він багато зробив для підготовки педагогів – фахівців з української мови та літератури, активно співробітничав з Кам'янецькою окружною комісією з українізації державного апарату. Зокрема, у серпні 1928 р. він був введений від ІНО до спеціальної комісії, що перевіряла грамотність членів «Робос». Він разом з іншими викладачами ІНО розробляв програми, плани для курсів з українізації, підбирав тексти творів, переказів для іспитів з українознавства для службовців державних та адміністративних закладів тощо. Отже, І. Любарського можна вважати одним із центральних діячів політики «українізації» на Кам'яничині.

Поруч із тим, у 20-ті роки він активно займався адміністративною роботою. Зокрема, у жовтні 1924 р. після звільнення зі складу ІНО декана факультету соціального виховання приват-доцента В. Герасименка адміністрація призначила на цю посаду І. Любарського, враховуючи те, що він був хорошим педагогом та мав добрий адміністративний хист.

У 1920-ті роки Іван Антонович плідно займався науковою дослідницькою роботою. Ще 1922 року завдяки ініціативі відомого історика професора Є.Сташевського при Кам'янець-Подільському ІНО було створено науково-дослідну кафедру історії, культури та економіки Поділля. Згодом її очолив професор П.Клименка, але з липня 1923 р. фактично керував кафедрою І.Любарський. Щоправда, його кандидатура спочатку не влаштувала працівників НКО УСРР, тому 2 жовтня 1923 р. Президія НКО не затвердила його навіть тимчасовим керівником НДК історії та економіки Поділля, враховуючи те, що він не мав відповідної освіти, оскільки закінчив Духовну семінарію. І тільки 7 січня 1925 р. Мала президія Укрголовнауки на чолі з відомим марксистським істориком М. Яворським призначила Івана Антоновича тимчасовим керівни-

ком цієї наукової організації замість професора П.Клименка, котрий до того часу став працювати у Києві [5].

За кілька років керування кафедрою І.Любарським їй вдалось надрукувати праці Ю.Філя та В.Герасименка з історії української літератури, Д.Богацького, В.Храневича з зоології тощо. При кафедрі діяло дві секції: культури з підсекціями історії та археології, лінгвістики, літератури, мистецтва та педагогіки (керівник І.Любарський) та сільського господарства з підсекціями економіки, зоології та геології. (керівник – професор В.Гериневич). У цей час І.Любарський написав кілька наукових розвідок, що були надруковані в центральних наукових виданнях УСРР, зокрема статтю «Етимологія слова д'якувати». Важливим напрямком роботи науково-дослідної кафедри була підготовка молодих фахівців, які потім викладали у вищих навчальних закладах УСРР, Іван Антонович активно займався цією роботою, зокрема підготував кількох викладачів для Харківського ІНО (В.Зборовця), Одеського ІНО (В. Герасименка), Херсонського ІНО (Ф.Шумлянського) [6]. Під час Української національно-демократичної революції всі вони активно себе проявили як українські патріоти.

І. Любарський поряд із адміністративною та науковою роботою працював в кількох інших наукових та культурно-освітніх організацій. Так, він був секретарем та головою культкомісії міського осередку Спілки Наукових робітників, очолював Кам'янецький комітет товариства «Допомоги жертвам інтервенції», пізніше – міську філію товариства «Геть неписьменність!», що займалась створенням бібліотек, хат-читалень, сельбудів тощо. Однак, незважаючи на таку активну громадську позицію, він ще не викликав повної довіри з боку керівників НКО.

Саме тому 19 жовтня 1926 р. І.Любарський був звільнений з посади декана ІНО, а на його місце призначили колишнього

активного діяча Української Галицької Армії, а згодом ректора Вінницького ІНО Франца Кондрацького, який був членом КП(б)У і активно проводив у навчальний та педагогічний процес офіційну партійну лінію. Згодом Ф.Кондрацький замінив І.Любарського і на посаді керівника науково-дослідної кафедри.

Усунення І. Любарського від адміністративної роботи дало йому більше можливості займатись викладацькою та науковою роботою. Його у 1926 р. було затверджено професором другої категорії. Він викладав такі дисципліни: «Історія матеріальної культури», «Вступ до мовознавства», «Українська діалектологія» та інші. Від дослідів у античній лінгвістиці він відійшов, адже у 1920-ті подібна наукова проблематика аж ніяк не заохочувалась радянською владою. Останньою роботою у цьому напрямку була стаття про особливості використання *coine* в елліністичну епоху, що була надрукована в «Записках ІНО». Крім того, у 1926-1927 рр. були опубліковані праці вченого «До словотворного питання», «Історико-генетична школа в язикознавстві (Дейсманн)» [7]. Цією роботою зацікавилась віденська фонетична лабораторія, яка запросила вченого до співпраці.

У другій половині 20-х рр.. головну увагу І.Любарський почав приділяти дослідженню українських діалектів подільського регіону. Його по праву можна вважати одним із засновників діалектології Поділля. У травні 1927 р. Івана Антоновича на засіданні президії Укрнауки було затверджено головою секції культури НДК економіки, сільського господарства та культури Поділля. До складу цієї секції увійшли як досвідчені науковці (зокрема, географ В.Геринович, історик О.Неселовський, філолог О.Кільчевський), так і молоді дослідники (Ю.Філь, В.Якимів, І.Чекурлій).

Практична робота секції здійснювалась в таких підсекціях: мови, літератури, загальної економіки, виховання, історії та археології. Зокрема, підсекція мови, якою безпосередньо керував І.А.Любарський, досліджувала мовлення українців Поділля, фонетичну систему подільських говірок, їхні лексичні, морфологічні особливості. Співробітники підсекції збирали та систематизували матеріали для створення діалектичного атласу Поділля. Вони також ретельно вивчали питання про те, чи придатні шкільні підручники для навчання дітей українців регіону, яким був вплив польської та румунської мов на мовлення українського населення. Велика увага також приділялась таким темам: вплив війни та революції на мовлення селян, класовий чинник в українській мові. І.Любарський разом з науковими співробітниками детально опрацьовував дві спеціальні теми «Ступенування інтонацій у говірках Поділля», «Поширення та нівелювання українських говірок на Поділлі» [8]. Про результати досліджень доповідалось на засіданнях секції НДК, деякі праці були опубліковані у центральних та регіональних наукових виданнях.

Підсекція літератури займалась дослідженням творчості письменників та поетів Поділля (зокрема, С.Руданського, М.Коцюбинського, В.Свидницького), збиранням народних пісень, інших зразків усної народної творчості, досліджувала рукописи місцевого музею, підсекція виховання вивчала культурно-освітнє будівництво на Поділлі, пропонувала шляхи вдосконалення педагогічного процесу.

У 1929 р. вийшов з друку перший і єдиний том «Записок Кам'янець-Подільської науково-дослідної кафедри». У ньому було вміщено кілька матеріалів гуманітарного циклу. Зокрема, І. Любарський у своїй статті проаналізував життєвий та творчий шлях відомого українського фольклориста Івана

Манжури, чия діяльність свого часу привертала увагу видатних українських істориків та етнографів Миколи Костомарова та Михайла Драгоманова.

Протягом кількох років співробітники секції культури чимало зробили у напрямку піднесення національної свідомості українців Поділля. Їх авторитет у науковому світі УСРР був великим. До них прислуховувалися працівники центральних наукових установ при складанні загальних робіт з української діалектології, історії української літератури тощо. Однак, у 1930 р. у зв'язку із зміною політичної ситуації в республіці відбулась реорганізація наукових та вищих навчальних установ. Науково-дослідні кафедри при вищих навчальних закладах були ліквідовані, і плідна праця науковців Кам'янець-Подільської кафедри припинилась.

Наприкінці 20-х рр.. професор І.А. Любарський став одним із найбільш авторитетних викладачів ІНО. Сучасники згадували Івана Антоновича як про людину широкої ерудиції та виключної пам'яті. Він володів 14 мовами (7 з яких знав досконало). Не випадково, що саме його керівництво ІНО делегувало у квітні 1928 р. до Москви на перший з'їзд ВАРНІТ-СО (Всесоюзна асоціація робітників науки і техніки для сприяння соціалістичному будівництву). Ця науково-громадська організація об'єднувала тих науковців, працівників освіти, котрі повністю підтримували політику КП(б)У. У листопаді цього ж року Іван Антонович взяв участь у роботі першого з'їзду української філії цієї організації (УТОРНІТСО), що відбувся у Харкові [9].

Його діяльність позитивно оцінювалась керівництвом ІНО, яке у своїй характеристиці на викладачів інституту, що була направлена до Наркомату освіти УСРР на початку 1929 р., відмітило, що «Любарський бере активну участь у

радянському житті, будь-тоби повністю радянський...» [10]. Невипадково, наступного року його прийняли до лав КП(б)У.

Арешти улітку 1929 р. кількох викладачів ІНО та СГІ, яких безпідставно звинуватили в участі у так званій «Спілці Визволення України» І. Любарського не торкнулись. Він знаходився на позиціях українського «націонал-комунізму» і щиро вважав, що деякі його колишні колеги насправді займались антирадянською діяльністю. Про це свідчать і виступи вченого, що були опубліковані в місцевій періодичній пресі.

У 1930 р. після реорганізації Інституту Народної освіти в Інститут Соціального виховання (ІСВ) І. Любарський почав очолювати кафедру української мови та літератури у цьому закладі. Однак, 23 жовтня 1930 р. йому було запропоновано переїхати до Києва на постійну роботу до науково-дослідного інституту лінгвістики (саме така тоді використовувалась термінологія – В.Н.) ВУАН.

Ситуація у цій центральній науковій установі тоді була надзвичайно важкою у зв'язку з численними арештами її співробітників в міфічній справі «СВУ», багато посад залишилися вакантними. Цю проблему керівництво ВУАН вирішило розв'язати за рахунок запрошення викладачів з вищих навчальних закладів інших міст УСРР.

На початку лютого, а потім у квітні 1931 р. І. Любарський був у науковому відрядженні у Києві. Спочатку планувалось, що він повернеться до Кам'янця-Подільського, однак 6 червня 1931 р. Іван Антонович пише листа керівництву Кам'янець-Подільського ІСВ, у якому просив ще затриматись у Києві на деякий час через дуже складне становище у науково-дослідному інституті «лінгвістики». Як свідчить розрахункова книжка вченого, до роботи у Кам'янці-Подільському він вже не повернувся, а всю свою увагу він сконцентрував на праці в науково-дослідному інституті.

Зміна політичної ситуації в Україні, поступове згортання політики «українізації» вплинуло на його науково-методичну діяльність. Якщо раніше І.Любарський займався дослідженням різних проблем української діалектології, створенням програм, планів для вчителів української мови та літератури, проводив лекції з української мови на українознавчих курсах то тепер все більше уваги змушений був приділяти темам, що мали скоріше не наукове, а політичне значення. Про це свідчать назви тих праць І.Любарського, що були опубліковані вже в Києві у 1932 р.: «Соцдетермінанти окремих релігійних термінів», «Сучасний стан на літфронті України», «На шляхах до марксистської лінгвістики» [11].

Праця у Києві не дуже імпонувала І.Любарському. У приватній розмові з професором фізики Віктором Бернацьким (колишнім викладачем Кам'янець-Подільського державного українського університету, який пізніше був безпідставно репресований) він говорив, що у Києві неможливо працювати через «розходження» з співробітниками інституту з різних питань мовознавства. Іван Антонович скоріше всього мав намір повернутись до Кам'янця-Подільського, але настали інші часи, які докорінним чином змінили його майбутнє, як і долю багатьох вчених України.

Опір українського селянства насильницькій колективізації зумовив появу 14 грудня 1932 р. сумнозвісної постанови ЦК ВКП (б) та РНК СРСР «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у західних областях». У цьому документі сталінське керівництво різко розкритикувало ЦК КП(б)У та РНК УСРР за те, що «замість правильного більшовицького здійснення національної політики в ряді районів України українізація проводилась механічно..., без ретельного підбору більшовицьких українських кадрів, що полегшило буржуазно-націоналістичним елементам, петлюрівцям та ін-

шим створення свого легального прикриття, своїх контрреволюційних осередків та організацій» [12]. Від керівників Радянської України Й. Сталін та його оточення вимагали негайно «вигнати петлюрівські та інші буржуазно-націоналістичні елементи з партійних та радянських організацій» [13].

Виконуючи накази та вказівки центрального керівництва, органи влади УСРР розпочали нову хвилю арештів серед працівників освіти, науки, культури України. Ці репресії мали дещо інший характер, ніж у справі «СВУ». Якщо у 1929 р. серед затриманих були особи, які критично ставились до політики більшовиків (наприклад, академік С.Єфремов), або люди, котрі свого часу рішуче боролись проти радянської влади (як В. Отамановський – один із лідерів партії українських соціалістів-самостійників), то на цей раз заарештовувались провідники політики «українізації», котрі повністю знаходились комуністичній платформі, однак у своїй діяльності намагались поєднати класові та національні чинники і рішуче наполягали за поглиблення українського національного відродження (так звані «націонал-комуністи»).

Оскільки у 1920-ті роки регіони Поділля були одними із найбільш українізованих в УСРР, і політика «українізації» тут мала чимало здобутків, то й репресії тут були проведені більш широкомасштабні, ніж в інших регіонах республіки. Причому під репресії потрапили навіть ті особи, які на початку 30-х рр. вже не працювали в подільському регіоні. Наприкінці 1932 р. – на початку 1933 р. були заарештовані колишній ректор Кам'янець-Подільського ІНО В.Геринович, засновник міського ботанічного саду Н. Гаморак та інші. Не уникнув арешту і Іван Любарський, якого можна вважати, на нашу думку, своєрідним символом політики «українізації» на Кам'яниччині.

31 грудня 1932 р. він був допитаний слідчими органами ГПУ. Під тортурами та тиском він «визнав», що на початку 1920-х рр. мав розмову з В. Гериновичем, з яким домовились про спільну роботу щодо консолідації української інтелігенції. Після повернення академіка М.Грушевського до Радянської України В.Геринович нібито повідомив І.Любарського, О.Неселовського та інших про те, що в Україні формується організація, яка поставила своєю метою повалення радянської влади та відновлення незалежної Української Народної республіки. На чолі цієї організації начебто були академік М.Грушевський, професори Ф.Савченко та М.Яворський. Після цього, як «свідчив» співробітнику ГПУ І. Любарський, В. Геринович запропонував створити осередок цієї націоналістичної організації у Кам'янці-Подільському. До неї увійшли, крім В.Гериновича та І.Любарського, також колишні викладачі Кам'янець-Подільського державного українського університету Н.Гаморак, О.Мельник та інші. Ця організація начебто займалась шпигунською діяльністю на користь Польщі та проведенням контрреволюційної націоналістичної роботи серед студентства. В.Любарський свідчив, що «у 1930 р. припинив свою діяльність в організації, але при вступі до лав КП(б)У приховав свої попередні контрреволюційні зв'язки, хоч добре знав про «антирадянську» діяльність її членів» [14].

На підставі «свідчень» заарештованих В.Гериновича, І. Любарського, Н.Гаморака у лютому-березні 1933 р. було заарештовано багатьох викладачів вузів та науковців Кам'янця-Подільського. І серед них учнів І.Любарського в НДК М.Якиміва, І.Чекурлія, колишнього викладача ІСВ філолога Миронця та інших. Проти них відкрили кримінальну справу так званої Кам'янецької філії «Української Військової організації» (УВО).

У 1933 р. прізвище І.Любарського часто зустрічалось у різних кримінальних політичних справах, порушених проти заарештованих освітян Кам'яниччини. З'явився навіть спеціальний термін – «любарщина», під яким розумілось створення спеціальної української наукової термінології, намагання відірвати українську мову від російською тощо [15]. Саме за «любарщину» був розкритикований на засіданнях студентських зборів ІСВ, а пізніше вилучений з вузівських бібліотек підручник професора сільськогосподарського інституту, визначного дослідника фауни Поділля В.Храневича «Курс загальної зоології», що вийшов друком 1930 р.

Директора Кам'янець-Подільського педагогічного інституту (колишнього ІСВ) В.Четверикова восени 1933 р. під час партійної чистки звільнили з посади директора та виключили з лав партії як «класово-чужий елемент» саме за те, що він «не забезпечив ідейного і політичного розгрому контрреволюційної групи Любарського, а навпаки – приховував вказану групу» [16].

Від Івана Антоновича, рятуючи своє життя, публічно відхрещувались його учні. Один із них К.Сидоренко на сторінках місцевої преси стверджував, що «петлюровець Любарський, маскуючись революційною фразою, отримав хороші можливості в НДК для здійснення націоналістичної роботи. Він співав оди усім, хто сприяв відродженню національної свідомості, ідеалізував куркульство, просвітянину. На заняттях з української мови наводив приклади не з промов більшовицьких вождів, а з творів класиків української літератури» [17]. І.Любарський також ставив під сумнів можливість створення єдиної інтернаціональної мови у випадку перемоги на Земній кулі комунізму, про що писали класики марксизму та Й.Сталін У 1930-ті роки такі погляди розглядались владою як крамола.

Цей допис багато в чому повторював офіційні звинувачення вченому з боку каральних органів, але він були надрукований в пресі не випадково. Автор поставив перед працівниками освіти Поділля конкретне практичне завдання: викрити і показати фашистську контрреволюційну суть «любарщини». Під прапором боротьби з «любарщиною» у навчальних закладах Поділля почались масові арешти вчителів української мови, літератури, історії, усіх тих, хто у 20-ті своєю наполегливою працею сприяв пробудженню національної свідомості українського етносу. Сотні вчителів, працівників бібліотек, інших культурно-освітніх установ були репресовані за схожими звинуваченням.

Судила І. Любарського судова трійка при колегії ДПУ УСРР. 20 вересня 1933 р. за статтями 54-11 КК УСРР його було засуджено до трьох років виселення у Північний край. Відбувши покарання, він деякий час проживав у Вологодській області, однак 2 листопада 1937 р. його повторно заарештовують і рішенням колегії НКВС СРСР і прокурора СРСР від 25 листопада 1937 р. засуджують до розстрілу [18].

Доля І.Любарського характерна для багатьох українських працівників вищої освіти міжвоєнного періоду. Будучи випускником духовної семінарії, він у 1917-1921 рр. активно включився у розбудову української культурно-освітньої сфери. У 1920-ті був одним із організаторів створення української системи освіти, автором навчальних планів, програм для вчителів та студентів, актином членом комісії з українізації. Однак, в умовах боротьби проти «українського буржуазного націоналізму» він (як і багато його колег та учнів) були приречені сталінською тоталітарною владою на загибель.

Примітки:

1. ДАХМО. – Ф.р. 302. – Оп. 2. – Спр. 260. – Арк. 1; 2. ДАХМО. – Ф.р. 302. – Оп. 2. – Спр. 260. – Арк. 3; 3. ДАХМО. – Ф. 302. – Оп. 1 – Спр. 381. – Арк. 24; 4. ДАХМО. – Ф. 302. – Оп. 1. – Спр. 392. – Арк. 3; 5. ДАХМО. – Ф. 302. – Оп. 2. – Спр. 953. – Арк. 1; 6. ДАХМО. – Ф.р. 302. – Оп. 1. – Спр. 461. – Арк. 13; 7. ДАХМО. – Ф. 302. – Оп. 1. – Спр. 980. – Арк. 21; 8. Інформаційний огляд дослідно-краєзнавчої праці на Поділлі Всенародної бібліотеки при УАН на 1 грудня 1926 р. – Вінниця, 1926. – С. 5; 9. ДАХМО. – Ф.р. 302. – Оп. 2. – Спр. 260. – Арк. 40, 57; 10. ДАХМО. – Ф. 302. – Оп. 4. – Спр. 37. – Арк. 4; 11. ДАХМО. – Ф.р. 302. – Оп. 2. – Спр. 260. – Арк. 82-83; 12. Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. // – Київ. Видавництво політичної літератури України, 1990. – С. 291-294; 13. ДАХМО. – Ф. 6193. – Оп. 12. – Арк. 19; 14. Там само; 15. ДАХМО. – Ф. 302. – Оп. 1. – Спр. 2070. – Арк. 223; 16. ДАХМО. – Ф. 302. – Оп. 4. – Спр. 60. – Арк. 146; 17. ДАХМО. – Ф.п. 3. – Оп.1. – Спр. 339. – Арк. 119; 18. Савчук В.О. Політичні переслідування наукової інтелігенції м. Кам'янка-Подільського у 1920–1930-х рр. // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – Х.: Видавництво «Права людини», 2009. – №33. – С. 164.

ВАСИЛЬ ПОЛІКАРПОВИЧ ХРАНЕВИЧ

Одним із засновників зоологічної науки на Поділлі справедливо вважається Василь Полікарпович Храневич – невтомний дослідник тваринного світу та автор багатьох робіт з фауни краю.

Він народився 28 лютого 1887 р. у сім'ї священика с. Пирогівці Летичівського повіту Подільської губернії. Його батько користувався повагою з боку парафіян, побудував у селі на власні кошти нову церкву.

Після здобуття початкової освіти Василь навчався у Подільській православній духовній семінарії, яку успішно закінчив. Але мабуть його церковна кар'єра не дуже приваблювала, тому після закінчення навчання у семінарії у 1907 р. він поступає на природничий відділ Харківського університету, а у 1911-1912 рр. – проходить практику на державних курсах з лукувництва та меліорації боліт при Ризькому політехнічному інституті. Потім молодий дослідник стажується у Німеччині та Швеції.

З 1913 р. Василь Храневич працював завідувачем болотно-дослідного пункту Чернігівського губерніального земства та інспектором сільського господарства, а у червні 1917 переїжджає до Києва, де бере безпосередню участь в організації відділу лукувництва при Київському земстві [1].

Однак, з приходом у Київ більшовиків залишає місто та повертається на Поділля, де згодом посідає посаду приват-доцента Кам'янець-Подільського державного українського університету. Викладав спочатку лукувництво та культуру рослин на сільськогосподарському факультеті. Розпо-

чав займатись науковою роботою, був членом природничо-математичної секції місцевого наукового товариства.

З утвердженням радянської влади молодий вчений залишився у місті над Смотричем і почав працювати у місцевому сільськогосподарському інституті. Був обраний колективом інституту головою господарської ради та керівником насінневого підвідділу. Однак, у подальшому він зосередився на дослідженні фауни Поділля.

Наслідком його наполегливих досліджень тваринного світу Поділля стали кілька ґрунтовних монографій, що були у 1920-ті роки випущені в серії «Енциклопедія Поділезнавства» вінницькою філією Всенародної бібліотеки України спільно з Кабінетом виучування Поділля. Серед 25 випусків цієї серії були монографії В. Храневича «Ссавці Поділля», «Птахи Поділля», «Минуле фавни Поділля», «Нарис фавни Поділля». Кабінет планував випустити роботу Василя Полікарповича про комах Поділля, але вона так і не була надрукована.

Праці Василя Храневича викликали великий інтерес серед наукової громадськості Радянської України. Невипадково, 11 вересня 1926 р. Комісія преміювання наукових праць при Українській Науці Наркомату освіти УСРР відзначила його праці і вручила досліднику грошову премію [2].

В.П. Храневич брав активну участь в роботі Кам'янецького при ВУАН товариства, де часто виступав з доповідями. Одночасно очолював підсекцію прикладної зоології при науково-дослідній кафедрі «Природи, сільського господарства та природи Поділля». Підсекція займалась дослідженням фауни Поділля, риб Дністра, Південного Бугу, інших річок краю. Особливо велика увага вченими приділялась організації боротьби проти озимої совки та інших шкідників городів та садів. Наслідком праці В.Храневича в науково-дослідній

кафедрі стала його стаття «Матеріали до орнітофауни західних округ України».

Співробітничав Василь Полікарпович з іншими науковцями-краєзнавчими організаціями України. Зокрема, у 1928 р. разом із іншими відомими науковцями Кам'янця-Подільського професорами Олесем Красівським та Володимиром Гериничем надав необхідну підтримку Тульчинському краєзнавчому товариству у створенні метеорологічної станції.

Певний внесок зробив В.Храневич у музейну справу. У 1925 р. він очолив природничий відділ Кам'янець-Подільського музею, займався збиранням для нього нових експонатів, читав популярні лекції для населення, проводив тематичні екскурсії. Пізніше Василь Полікарпович очолив зоологічний музей сільськогосподарського інституту. Разом з аспірантами підбирав необхідний матеріал з фауни Поділля. Музей був публічним і його відвідували не лише студенти, а й мешканці міста та навколишніх сіл.

Велике значення науковці СГІ приділяли популяризації аграрних знань серед селянства, тому на сторінках місцевої преси часто публікувались їх статті про різні засоби боротьби проти шкідників сільського господарства. Василь Храневич теж написав кілька статей на цю тематику під загальною назвою «Матеріали до характеристики шкідливої етнорфауни польових культур Кам'янеччини».

На початку 30-х років Василь Полікарпович став визнаним вченим-зоологом Радянської України. Він викладав зоологічні дисципліни в Інституті соціального виховання (колишньому Інституті народної освіти) та працював у Всеукраїнському науково-дослідному інституті птахівництва, що був створений після реорганізації Кам'янець-Подільського СГІ.

Визнанням великого авторитету у наукових колах В.П. Храневича стало те, що у 1930 р. його підручник «Курс загальної зоології» надрукувало Державне видавництво України. Це був один із перших підручників із зоології, виданий українською мовою. Згодом вийшов друком ще один посібник вченого «Курс систематики тварин для вишів».

В.Храневича обрали до керівництва товариства біологів України. У нього було багато планів та нових творчих задумів. Але у грудні 1932 р. центральна влада СРСР розпочала справжній етноцид проти українського народу. Каральні органи провели масові арешти серед викладачів, науковців навчальних та науково-дослідних закладів і установ Кам'янець-Подільського, які і раніше вважалися не дуже благонадійними.

У березні 1933 р. Василя Храневича заарештували бійці Кам'янець-Подільського прикордонного відділу ДПУ разом із групою інших представників української наукової інтелігенції міста. Слідство тривало більше півроку. Не витримавши тортур підсудні зізнавались у найстрашніших злочинах. У листопаді оголосили вирок. В.П.Храневича та інших звинуватили в участі так званої «Української Військової організації» і засудили до 5 років концтаборів [3].

Його праці були оголошені «шкідницькими» і «націоналістичними» тому що, у них зустрічалась українська наукова термінологія. Їх вилучали із бібліотек.

Про подальшу долю вченого відомо небагато. Є свідчення про те, що він на початку 1937 р. подав із місця засудження апеляцію на дострокове звільнення із ув'язнення, але 13 квітня цього року надійшло по цій справі розпорядження з відділу НКВС СРСР про те, що дострокове визволення В.П. Храневича небажане. Далі сліди науковця губляться у

сталінських таборах. Ймовірноше всього, що він загинув під час масових репресій 1937-1938 рр.

Більшість безпідставно звинувачених у справі Кам'янецької філії «УВО» вчених та наукових працівників було реабілітовано в часи «хрущовської відлиги». Саме тоді було відновлено чесне ім'я визначного українського зоолога Василя Полікарповича Храневича.

Пропоную встановити спеціальну міську відзнаку ім. В.П. Храневича для тих вчених, студентів, які мають значні досягнення у галузі зоологічних знань. Це буде найкращою пам'яттю для невтомного подільського вченого-зоолога.

ПРИМІТКИ:

1. ДАХМО. – Ф.р. 302. – Оп. 2. – Спр. 507; – Арк. 11; 2. Кам'янець-Подільський сільськогосподарський інститут. – Хмельницький, 1994. – С. 7; 3. Алещенко М.І., Нестеренко В.А. Професор В.П. Храневич – відомий вчений зоолог Поділля.// Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. Том 3. – Кам'янець-Подільський, 2003. – С. 195-196.

МИХАЙЛО ВАСИЛЬОВИЧ КУРНЕВИЧ

Велику роль в організації педагогічного процесу на Поділлі у 1920-ті роки відіграв професор Кам'янець-Подільського Інституту народної освіти (ІНО) Михайло Васильович Курневич. На жаль, про нього мало відомо сучасним дослідникам історії Поділля та краєзнавцям.

Михайло Курневич

Михайло Курневич народився 1 квітня 1890 р. в с. Уляновичі Сенінського повіту Могилівської губернії у сім'ї священника. За етнічним походженням був білорусом. Як це було прийнято у священицькій родині, початкову освіту здобув у повітовій духовній школі, а потім поступив на навчання до Могилівської духовної семінарії. Як пізніше він згадував у своїй анкеті «перебуваючи в духовній школі він побачив всі хиби схоластичного виховання, поліцейський гніт, придушення всякої живої думки» [1]. Коли революційна хвиля 1905 р. докотилась до школи прийняв участь в організації учнівського комітету і проведення в життя всеросійського шкільного страйку.

Проте, це не завадило Михайлу добре вчитись і бути серед найкращих випускників семінарії, яку закінчив у 1910. по першому розряду. Після закінчення навчання в Могилівській семінарії він планував поступити до університету, але, оскільки доступ до них для випускників духовних шкіл Російської імперії царським законодавством був обмежений

Михайло вступив на історичний відділ Санкт-Петербурзької Духовної Академії. Навчався там непогано. В останні роки навчання в Академії Михайло спеціалізувався передовсім по психології. Під керівництвом професора В.С. Серебрянникова займався дослідженням тем «Апріорність та вродженість в філософській системі І.Канта», «Психологічні погляди Т.Рібо та їх критична оцінка». За останню працю він отримав звання магістранта та грошову премію. Поряд із навчанням в Духовній Академії М.Курневич відвідував лекції з психології в психоневрологічному інституті. Цікавився він і археологією, тому відвідував заняття у археологічному інституті. У вересні 1914 р. після захисту наукової дисертації отримав ступінь кандидата богослов'я першого розряду.

У 1914 р. М.Курневича призначили викладачем всесвітньої історії та філософських дисциплін Подільської духовної семінарії. З цього часу майже 20 років він працює у Кам'янці-Подільському. Під час Української національно-демократичної революції 1917-1921 рр. М.Курневич у політичній боротьбі участі не брав, працював у міській комерційній школі Мазінга, де був головою її шкільної ради. У 1920 р. викладав соціологію у Кам'янець-Подільській чоловічій гімназії та одночасно історію в учительській семінарії. За політичними переконаннями все ж був налаштований прорадянськи, тому у 1920 р. був під слідством органів УНР, які звинувачували його у симпатіях до «більшовизму» [2].

Можливо, саме тому при утвердженні радянської влади на Поділлі у листопаді 1920 р. М. Курневич, на відміну від деяких своїх колег, наприклад Софії Русової, не емігрував за кордон, а продовжив працювати у місті над Смотричем. Він працював у педагогічних школах І.Франка та М. Драгоманова, які згодом були перетворені в педагогічні курси. Там він викладав історичні, соціальні та педагогічні дисципліни.

Займав посаду секретаря Педагогічної Ради, а пізніше – заступника голови педкурсів по педагогічній частині. Саме на цей час в його житті сталась подія, яка пізніше фатальним чином позначилась на його подальшій долі. У 1921 р. він викладав історію релігії на спеціальних курсах, що були організовані для священників УАПЦ. Щоправда, на початку 20-х рр. радянська влада на перших порах сприяла поширенню автокефального руху для підриву «тихонівської» російської православної церкви і ніхто не міг передбачити, що менше ніж через 10 років участь у автокефальному русі буде вважатись радянською владою злочинною [3].

А поки що М. Курневич вважався досвідченим фахівцем, якого влада потребувала при створенні радянської системи освіти, тому він брав найактивнішу участь у створенні радянських трудових шкіл на Поділлі. У 1923 р. після злиття міських курсів з ІНО Михайло Васильович був обраний викладачем педології та педагогіки у міському ІНО. 26 лютого 1926 р. його було затверджено професором другої групи ІНО. Щоправда, матеріальний вченого стан був важким. Він навіть просив керівництво інституту, щоб його надали помешкання в будинку ІНО, бо у нього не було матеріальних статків придбати власне житло.

У 1920-ті рр.. професор М.Курневич викладав в ІНО наступні навчальні дисципліни: «Соціальне виховання», «Радянська система освіти», «Історія педагогічної теорії і практики». Підготував також два рукописних курси українською мовою з історії філософії та історії педагогіки.

Поряд із цим керував розробкою навчальних програм для окружних учительських курсів Кам'янецьчини з культурно-просвітницької роботи, займався питаннями створення таборів для юних піонерів. Отже, М.Курневича можна вважати одним із фундаторів піонерського руху в регіоні. Крім того,

він взяв активну участь у створенні окружної спілки «Робос» на Кам'янецьчині та був членом її правління, відповідав за розповсюдження літератури у сільській місцевості. Одночасно працював секретарем міської «Секції наукових робітників» та головою Будинку Робітників освіти (БРО), що розміщувався у будівлі нинішнього будівельного технікуму. Тут він часто виступав із доповідями на таку тематику: «Ленін й освіта. Дальтон-план в Кам'янець-Подільській трудшколі», «Робочий план сучасних педтехнікумів», «Метод проектів в американській школі» тощо. Одночасно керував студентським педагогічним гуртком в ІНО [4].

Велике навантаження у навчальній та методичній роботі не давало можливості М. Курневичу дуже багато уваги приділяти науковій праці. Однак, ще із студентських років він довгий час працював над монографією про психологічні погляди французького вченого Т. Рібо. Частина цієї праці була надрукована в наукових «Записках Кам'янець-Подільського ІНО» за 1927 р. Правда, пізніше її розкритикували керівники ІНО за механістичний виклад матеріалу.

У 1926 р. Михайло Васильович стає науковим співробітником реорганізованої науково-дослідної кафедри (НДК) природи, сільського господарства й культури Поділля. Був членом підсекції виховання, яка займалась наступними питаннями: критикою традиційних педагогічних систем, розробкою дослідження поведінки особистості й дитячого колективу, створенням нових навчальних методів та програм. За завданням НДК, М.Курневич збирав матеріали з історії дитячого руху в Кам'янець-Подільській окрузі, займався пошуком архівних матеріалів з історії революційного руху на Поділлі у другій половині ХІХ ст. Керував також роботою педагогічного семінару. За кілька років Михайло Васильович підготував до друку такі статті: «Матеріали до історії

революційного руху серед шкільної молоді Поділля у 80-ті роки XIX ст.», «Сучасні напрямки в науці про поведінку людини», «До питання про природу педагогічного процесу» та інші. Крім того, у 1927 р. у ювілейному бюлетені Кам'янець-Подільської секції наукових робітників була опублікована його довідка «Кам'янецька секція СНР за чотири роки її існування (жовтень 1923 – жовтень 1927 рр.)» .

Авторитет М. Курневича серед студентів ІНО був великим, тому у травні 1926 р. його було призначено деканом Кам'янець-Подільського Робітничого Університету. З 1924 по 1926 р. він був членом міської ради і по мірі можливостей робив все можливе для покращання матеріального становища ІНО. У грудні 1927 р. – січні 1928 р. Михайло Васильович взяв участь від Кам'янець-Подільського ІНО у роботі першого всеросійського педагогічного з'їзду, що відбувся у Москві, а у 1929 р. тривалий час перебував у науковому відрядженні у Харкові, де збирав матеріали для своєї майбутньої наукової праці.

Проте, уже цього року над його життям починають збиратись хмари. У переписці керівництва ІНО з Народним комісаріатом освіти УСРР йому на початку 1929 р. була дана така характеристика: «Курневич викладає історію педологічних теорій й педагогіку. Політичного обличчя не має, не вповні кваліфікований, не задовольняє селянство...» [5]. У чому полягає низька кваліфікація ученого і чому він не влаштує селянство, автор цього документу не конкретизував.

Тоді ця записка практичного втілення у життя не мала. Більше того, після реорганізації ІНО в інститут Соціального виховання (ІСВ) М. Курневич став завідувачем навчальної частини інституту, а одночасно залишився керівником кафедри педагогіки. Протягом двох років він був секретарем бюро наукових робітників інституту, тобто входив до керів-

ництва цього навчального закладу. Найважливіші навчальні та методичні питання інституту приймалися за його участі. Після того як у 1930 р. у Кам'янці-Подільському розпочав діяти педагогічний технікум М. Курневич фактично «взяв шефство» над його діяльністю, розробляв навчальні плани, викладав кілька навчальних дисциплін.

Він продовжував брати участь у всеукраїнських навчально-методичних нарадах. Так, у 1930 р. брав участь у нараді викладачів педагогічних шкіл у Харкові, а наступного року – у республіканській нараді викладачів педагогіки та педології. Проте, зміна політичного клімату в УСРР на початку 30-х рр.. позначилась на його науковій та навчальній діяльності. Монографія про Т. Рібо, яку розкритикували за неправильну методологію, була відкладена у шухляду, а М.Курневич у цей час написав такі розвідки: «Про партійність педагогіки», «Фашизація педагогіки на Заході» та опрацьовував теми «Ленін і Сталін про пролетарську культуру», «Теорія рівноваги в педології та педагогіці» [6].

Незадовільним продовжував залишатись його матеріальний стан. За спогадами студентів, будучи завідувачем кафедри педагогіки професор, М.В. Курневич зимував у легеньких туфлях, у гуртожитку холодної пори взував єдині студентські валянки, сідав за стіл і викладав матеріал теми. А студенти вмощувались на ліжках, ховали ноги під ковдри і уважно слухали лекцію професора [7].

Та значно небезпечнішими для нього були масові політичні репресії стосовно української інтелігенції, що розпочались наприкінці 1932 р. На початку 1933 р. у вищих навчальних закладах Кам'янця Подільського (ІСВ, зоотехнічному інституті та інших) відбулись арешти викладачів. Серед репресованих був і М.Курневич. Йому пригадали участь в автокефальному церковному русі на початку 20-х рр.. і незважаючи на те,

що М.Курневич своєю діяльністю був цілком лояльним радянській владі його разом з А.Розенкранцом, В.Храневичем, М.Герашенком та іншими звинуватили в участі у так званій «Українській військовій організації» і присудили 5 років відбuvання покарання у концентраційному таборі [8].

Про подальшу долю одного із фундаторів педагогічного процесу на Кам'яниччині дізнатись поки що не вдалось. Необхідні нові пошуки в архівах України, Росії та Білорусі.

Примітки:

1. ДАХмО. – Ф. 302. – Оп. 2. – Спр. 200 – Арк. 26; 2. ДАХмО. – Ф. 302. – Оп.2. – Спр. 200. – Арк. 26; 3. ДАХмО. – Ф. 302. – Оп. 2. – Спр. 200. – Арк. 222; 4. ДАХмО. – Ф. 302. – Оп. 2. – Спр. 200. – Арк. 223; 5. ДАХмО. – Ф. 302. – Оп. 1. – Спр. 979. – Арк. 5; 6. ДАХмО. – Ф. 302. – Оп. 4. – Спр. 27. – Арк. 3; 7. О.М. Завальнюк, В.С. Прокопчук, А.П. Гавришук. Кам'янець-Подільський державний учительський інститут у роки Великої Вітчизняної війни. – Кам'янець-Подільський, 2010. – С. 162; 8. ДАХмО. – Ф.п. 6193. – Спр. 5966. – Арк. 192.

ПІСЛЯМОВА

Фактичний матеріал, що вміщений у цій праці, дає всі підстави стверджувати, що у 1930-ті роки радянська центральна влада та її органи на місцях для практичної реалізації так званої політики «злиття націй» планомірно втілювали у життя курс на знищення на Поділлі української культури, науки, освіти, Церкви. Владі потрібні були слухняні виконавці різних антигуманних антихристиянських рішень, а не високоосвічені, високодуховні люди, які могли очолити спротив місцевого селянства антилюдській політиці більшовиків. Трагічна доля багатьох замучених сталінізмом вчителів, науковців, громадських діячів яскраво свідчить про ті жахливі наслідки які може принести тоталітарний політичний режим, якими б гарними ідеологічними догмами він би не прикривався.

Репресії були спрямовані не тільки проти українців, а й проти національних меншин. Про це свідчить трагічна доля ксьондзів Римо-католицької церкви та польської інтелігенції.

На завершення відзначу, що дана робота далеко не претендує на вичерпність, багато різних питань залишились у ній не висвітленими. Дослідження цієї історичної проблематики потрібно і надалі продовжувати.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алещенко М.І., Нестеренко В.А. Репресовані викладачі Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Том. 2. – Кам'янець-Подільський, 2002.
2. Влада і костьол в Радянській Україні, 1919-1937 рр. Римокатолицька церква під репресивним тиском тоталітаризму // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2001. – №2.
3. Волкова В., Нестеренко В. Кам'янець-Подільський історичний музей: перші 50 років. – Кам'янець-Подільський, 2010.
4. Геноцид України в ХХ столітті. Україна під окупаційними режимами: історія і наслідки. Матеріали другої всеукр. наук.-практ. конфер. (Львів, 25-26 березня 2011 р.). – Львів, 2013.
5. Касьянов Г.В., Даниленко В.М. Сталінізм і українська інтелігенція (20-30-ті роки). – К., 1991.
6. Нестеренко В.А. Українізація на Поділлі у 20-30-х роках ХХ сторіччя. Основні напрями, наслідки, недоліки та особливості. – Кам'янець-Подільський, 2003.
7. Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірники наукових праць. – Кам'янець-Подільський, 2002-2011. – Томи 2-17.
8. Посвістак О.А. Політичні репресії проти культурно-освітньої та наукової інтелігенції Поділля на початку 1920-х рр. / Історія України. Маловідомі імена, події, факти – Київ, 2007.
9. Просвітницький рух на Поділлі (1906-1923 рр.). Історико-краєзнавче дослідження. – Кам'янець-Подільський, 1996.
10. Савчук В.О. Політичні переслідування краєзнавців м. Кам'янця Подільського у 1933 р. // Режим доступу: history.org.ua/JournALL/histname/histname_2010_36/16.pdf
11. Сторчовий В.М., Нестеренко В.А. Римсько-Католицька Церква на Поділлі у 20-90-ті роки ХХ ст. – Коломия: ВПТ «ВІК», 2001.
12. Шаповал Ю.І. Україна 20-50-х років. Сторінки ненаписаної історії. – К., 1993.

ЗМІСТ

Передмова	3
------------------------	---

Про Кам'янець-Подільську філію «Спілки визволення України»	5
Етноцид українців Поділля у 30-х роках ХХ ст.	14
Репресії проти галичан – викладачів вищих навчальних закладів Кам'янця-Подільського	27
«Репресовані» церкви та храми Кам'янецьчини	36
Репресії проти Римсько-католицької церкви на Поділлі у 30-ті роки ХХ ст.	47

ПЕРСОНАЛІЇ

Франц Андрійович Кондрацький	59
Іван Антонович Любарський – визначний провідник політики «українізації» на Поділлі	72
Василь Полікарпович Храневич	89
Михайло Васильович Курневич	94
Післямова	101
Література	102

Наукове видання

Валерій Анатолійович Нестеренко

**ЗЛОЧИН ПРОТИ РОЗУМУ І СОВІСТІ:
репресії сталінізму проти української
інтелігенції та Церкви на Поділлі**

Нариси

Оригінал-макет – Грозний А. Б.
Дизайн обкладинки – Зарицька У. М.

Підписано до друку 19.11.2013. Формат 60x84/16.
Гарнітура Minion Pro. Папір офсетний. Ум. друк. арк. 6,07.
Наклад 200 прим. Зам. № 460.

Підготовлено до друку у видавництві ПП «Медобори-2006»
32343, Хмельницька обл., Кам'янець-Подільський р-н,
с. Довжок, пров. Радянський, 6а. Тел./факс (03849) 9-09-45.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №3025 від 09.11.2007 р.
www.drukarnya.com, e-mail: medobory@i.ua

Надруковано у друкарні ПП Мошак М. І.
32300, Хмельницька обл., м. Кам'янець-Подільський,
вул. Іоанно-Предтечинська, 2. Тел./факс (03849) 2-72-01.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №867 від 22.03.2002 р.